

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут соціально-гуманітарного менеджменту
Кафедра філософії та культурного менеджменту

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня магістра на тему:

«Вплив Першого великого пробудження на становлення системи вищої освіти
в США»

Виконав студент VI курсу, групи ЗМР-61,

спеціальності «Релігієзнавство»

(заочна форма)

Григораш Павло Валерійович

Керівник – к.і.н., старший викладач кафедри філософії та культурного менеджменту Якуніна Катерина Ігорівна

Рецензент –

Острог, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ПЕРШОГО ВЕЛИКОГО ПРОБУДЖЕННЯ В ІСТОРІЇ ХРИСТІЯНСТВА В АМЕРИЦІ	9
1.1. Пуританство Нової Англії. Джонатан Едвардс та пробудження 1734-1735 рр. у Нортгемптоні	9
1.2. Континентальний пієтизм та шотландсько-ірландське пресвітеріанство у Середніх Колоніях	21
РОЗДІЛ 2. ПЕРШЕ ВЕЛИКЕ ПРОБУДЖЕННЯ 1739-1745 РР.	28
2.1. Подорож Джорджа Вітфілда Америкою 1738-1741 рр.: початок Першого Великого Пробудження	28
2.2. Пік Першого Великого Пробудження у 1741р.: конфлікт радикалів, поміркованих та антиревайвелістів.	64
2.3 Радикалізація Пробудження, дебати навколо його легітимності та згасання руху	68
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ПРОБУДЖЕННЯ НА СИСТЕМУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В АМЕРИЦІ	82
ВИСНОВКИ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	90
ДОДАТКИ	97

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історія Сполучених Штатів Америки тісно пов'язана з історією християнства. Європейські колоністи, які заселяли Північну Америку, часто відносились до релігійних груп, які зазнавали переслідувань в їхніх рідних країнах або просто шукали можливості побудувати нове суспільство, засноване на біблійних принципах (таку собі християнську утопію – «місто на пагорбі»). Однією з визначних подій в американській релігійній історії у 18 ст. стало Перше Велике Пробудження. Велика кількість різних протестантських деномінацій та етнорелігійних груп, їхня взаємодія та вплив на суспільство – все це стало визначними факторами у формуванні американської нації.

У 18 ст. сфери освіти та релігії не були чимось окремим одне від одного. Відомі проповідники та богослови часто були видатними професорами та ректорами європейських та колоніальних закладів вищої освіти. Перше Велике Пробудження вплинуло на формування системи вищої освіти в Америці. Діячі Першого Великого Пробудження відповідали на потребу американців в якісній та доступній освіті, стаючи фундаторами нових американських вищих шкіл.

Актуальність цієї роботи обумовлена незгасаючим інтересом релігієзнавців та істориків релігії з усього світу до проблематики Першого Великого Пробудження як події та як історіографічного нарративу. В українському науковому полі наразі відсутні будь-які дослідження присвячені цій тематиці, попри прямий зв'язок та тісну взаємодію американського та українського євангельського руху. За таких умов, в результаті аналізу та зіставлення історичних фактів американської та вітчизняної історії можна здійснити переоцінку нашого власного історичного досвіду й виробити шляхи майбутнього розвитку української держави.

Об'єктом цього дослідження є історія релігії в Америці та євангельського протестантського руху загалом.

Предметом дослідження є вплив Першого великого пробудження на становлення системи вищої освіти в США.

Метою цієї роботи є шляхом аналізу джерел та наукової літератури провести дослідження впливу Першого великого пробудження на становлення системи вищої освіти в США.

Основними завданнями дослідження є:

1. Визначити етнічні та релігійні джерела ревайвелізму в Америці у 18 ст.;

2. Проаналізувати події та визначити стадії розвитку досліджуваного руху;

3. Проаналізувати історичні постаті та основні ідеї лідерів Пробудження та їхніх опонентів;

4. Визначити наслідки подій та вплив Першого Великого Пробудження на американське суспільство 18 ст., становлення системи вищої освіти в США та подальший розвиток протестантизму в Америці та світі.

Методами цього дослідження є історичний аналіз джерел (проповідей, особистих листів, газетних статей, щоденників, офіційних документів тощо), а також метод вибраної історіографії, адже в ході роботи було використано та проаналізовано праці провідних американських істориків та релігієзнавців 19-21 ст., присвячені Першому Великому Пробудженню.

Джерела та історіографія. Дослідники Першого Великого Пробудження мають змогу користуватись доволі об'ємною та добре пропрацьованою джерельною базою. Досліджуваний період релігійної історії співпав з часом бурхливого розвитку типографії в американських колоніях Британії. Найбільші міста Америки в той час – Бостон та Філадельфія, були центрами друкарства, а також стали головними осередками Пробудження. Багато сучасних дослідників вказують на взаємозв'язок між медійним успіхом Першого Великого Пробудження та розвитком типографій в Америці.

Прикладом цього є друкарня відомого Бенджаміна Франкліна в Бостоні, на якій видавались проповіді та памфлети різних діячів Першого Великого Пробудження, що робило їх більш популярними, а Франкліна більш багатим. До наших часів збереглося безліч документів того часу – друковані проповіді, богословські трактати, газети, журнали тощо. Окреме місце посідають також документи особистого характеру – листи, щоденники та спогади американських колоністів того часу про події Пробудження (як церковних служителів, так і світських людей). Оригінали документів зберігаються в різних архівах та бібліотеках Сполучених Штатів Америки. Більшість з них було відцифровано й викладено у вільному доступі в мережі інтернет на сайті archive.com.

Одним з найвидатніших та найвідоміших діячів та авторів Першого Великого Пробудження був Джонатан Едвардс[13][14][15][16]. Його праці багато разів видавались та перевидавались ще за його життя в Америці та Великій Британії. Його праці й досі перевидуються різними мовами, зокрема, існує збірка «Джонатан Едвардс о Возрождении» видана російською мовою. Деякі дослідники вважають, що успіх його «Вірної розповіді» 1735 року[16], присвяченій пробудженню в Нортгемптоні, став однією з передумов Першого Великого Пробудження. Едвардс є одним з найважливіших захисників Пробудження, тому його роботи є дуже цінним джерелом для дослідження богословської думки тих часів.

Дуже велику цінність окрім проповідей Джорджа Вітфілда мають його, так звані, «Журнали»[52][53]. Ця робота є сумішшю автобіографії та щоденника й дає змогу простежити за подіями початку Першого Великого Пробудження через очі людини, яку вважали «двигуном» цього руху. Також дуже корисною для реконструкції подій є «Християнська історія» – збірка розповідей свідків Пробудження, яка видавалась до 1745 року бостонським пастором Томасом Прінсом[34].

При дослідженні дебатів навколо Пробудження важливо було розглянути позиції різних сторін щодо різних проблемних питань. Для цього

було проаналізовано ґрунтовні богословські праці Джонатана Едвардса[14], Джонатана Дікінсона[12] та Чарльза Чоунзі[9].

У цій роботі також було використано документи зі збірок під редакторством провідних дослідників Першого Великого Пробудження – Томаса Кідда[23] та Річарда Бушмана.

Першою історичною працею про досліджуваний період було «Велике Пробудження» американського проповідника та історика 19 ст. Джозефа Трейсі[48]. Він змальовує події 1730-1740-х років як «велике» та «загальне» відродження релігії. На основі праці Джозефа Трейсі свої дослідження будували й інші історики протягом 19-20 ст. (Максон, Дж. Е. Ор, та ін.). Загалом, протягом 19-20 століття було сформовано уявлення про Перше Велике Пробудження як про загальний релігійний рух в американських колоніях, який був прямою передумовою Американської революції. Більшість дослідників починаючи з Джозефа Трейсі у 19 ст. й завершуючи Дж. Едвіном Ором у середині 20 ст. були євангельськими християнами й не ставили під сумнів божественний характер Першого Великого Пробудження.

Починаючи з 1980 відбувається ревізія історіографії Першого Великого Пробудження. У працях багатьох дослідників з'являються сумніви щодо того, чи було пробудження «великим» і чи взагалі існувало. Популярною стає думка, що Велике Пробудження було історичною вигадкою Джозефа Трейсі. Пізніше «винаходження» Пробудження приписували вже авторам середини 18 ст., таким як Едвардс чи Прінс.

Першим науковцем, який заперечував загальність релігійних пробуджень 18 ст. та їхній зв'язок з Американською революцією. Його головною думкою було те, що історикам варто відмовитись від терміну Велике Пробудження для описання релігійного життя британських американських колоній у 18 ст.. Він не заперечував, що відродження релігії мали місце в колоніальний період історії Америки, проте вказує на їхню спорадичність та локальний характер.

Джозеф Конфорті одночасно погоджувався й не погоджувався з Батлером. У своїх дослідженнях Конфорті також доводив, що Перше Велике Пробудження було міфічним винаходом, проте не Джозефа Трейсі, а ревайвелістів так званого Другого Великого Пробудження у першій половині 19 ст. За його логікою, прибічники цього руху, використали проповіді, релігійні періодики та інші документи з 18 ст., щоб довести існування єдиної традиції пробуджень в Америці. Конфорті також зазначає, будучи дослідником постаті Джонатана Едвардса, що останній мав великий вплив на релігійну культуру в Америці у 18-19 ст., що сприяло розвитку міфу про Велике Пробудження під його керівництвом.

Френк Ламберт у своїй ґрунтовній праці «Винаходячи ‘Велике Пробудження’» [25] 1999 року зрештою пересуває дату винаходу ще далі, в часи Едвардса та Вітфілда. Дослідник послідовно доводить, що Перше Велике Пробудження було нічим іншим як медіа сенсацією, яку сконструювали колоніальні служителі-ревайвелісти. На думку Ламберта, мотивовані есхатологічними настроями, американські протестанти першої половини 18 ст. сконструювали ідею про загальне трансатлантичне пробудження, яке мало перерости в світове й призвести до Другого Пришестя.

На нашу думку, одним з найбільш ґрунтовних є дослідження Томаса Кідда «Велике Пробудження: коріння американського євангелізму» [24] видане в 2007 році. Кідд об’єднує традиційні та ревізійні погляди на Перше Велике Пробудження. Він погоджується з ревізійністами в тому, що сам термін «Велике Пробудження» був винаходом, втім стверджує, що він описує реальний релігійний феномен 18 ст. Кідд погоджується з думкою Ламберта, що важливу роль в просуванні ідеї великого та загального пробудження відіграли публікації ревайвелістів та висвітлення подій пробудження в газетах. Дослідник просуває думку про те, що більш-менш масштабні відродження релігії в американських колоніях (згодом у Сполучених Штатах) ніколи не зупинялись, тому важко виділити межі

Великого Пробудження, втім визнає, що у 1730-1740-х роках колоніальне суспільство період особливо інтенсивного посилення інтересу до релігії, спровокованого діяльністю мандрівних проповідників та богословськими дебатами навколо цього. Загалом Томас Кідд провів ґрунтовну систематизацію знань щодо Першого Великого Пробудження, даючи можливість побачити повну картину зародження та першопочаткового розвитку американського євангельського руху у 18 ст.

Наукова новизна роботи. Це дослідження є першою спробою історичного та релігієзнавчого аналізу Першого Великого Пробудження українською мовою. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вдалося поєднати традиційний та ревізійністський погляд на Перше Велике Пробудження.

Практичне та теоретичне значення роботи. Результати дослідження та висновки будуть корисними у процесі підготовки до лекційних та практичних занять з курсів «Історія протестантизму», «Історія християнства». Кваліфікаційна робота стане у нагоді дослідникам американського протестантизму та особливостей взаємодії релігії та громадянського суспільства.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, 3 розділів (5 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (55 позицій), додатків.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА ПЕРШОГО ВЕЛИКОГО ПРОБУДЖЕННЯ В ІСТОРІЇ ХРИСТІЯНСТВА В АМЕРИЦІ

1.1. Пуританство Нової Англії. Джонатан Едвардс та пробудження 1734-1735 рр. у Нортгемптоні

Феномен Першого Великого Пробудження мав глибоке коріння в історії християнської церкви. Першими колоністами Нової Англії були пуритани – протестантський рух в Англії 16-17 ст., члени якого наголошували на святості та високих моральних стандартах як на головних характеристиках народжених згори християн. Ті з пуритан, які не могли більше жити в англійському суспільстві, з його розвагами та розкішшю (що вважалося гріхом), на початку 17 ст. оселились у Північній Америці. У США цих перших колоністів називають батьками-пілігримами. Їхньою метою було створити нове святе суспільство, яке було б максимально наближене до ідеалів християнського життя, без гріховних практик та моральних вад. Саме тому землі, на яких вони оселилися, були названі Новою Англією, що свідчить про спробу побудувати нове, краще суспільство – «Боже місто на пагорбі». Ця ідея стане однією з основ американської нації, проте тільки чесноти свободи з часом поступово витіснять благочестя.

Однією з умов пробудження є відчуття відчаю від морального занепаду суспільства, на якому пуритани Нової Англії якраз і спеціалізувалися. Пуританські церковні лідери 1660-1670-х років в своїх проповідях почали говорити про згасання їхнього суспільного експерименту. Втім, заклики до моральної реформації суспільства, здавалось, не можуть зупинити аморальність та наступний цьому Божий суд. Деякі пастори почали очікувати нове вилиття Духа Святого, подібне до Реформації чи П'ятдесятниці, а дехто вже почав вдаватися до незвичних засобів для оновлення церков та міст.

В чому виражався цей занепад з точки зору пасторів? Для цього треба розуміти особливості пуританських церков 17-18 ст – їхнього устрою та теології. Джозеф Трейсі вважав, що питання церковного устрою, таїнств та теології були необхідними для розуміння причин Першого Великого Пробудження.

Перш за все, більшість християн Нової Англії були конгрегаціоналістами. Кожна церковна громада була незалежною та самоуправною. Конгрегаціоналісти не визнавали необхідність великих церковних структур будь-то вселенська церква (як у «папістів»-католиків), національна церква (як англіканська) чи регіональні об'єднання (як синоди пресвітеріан). Для пуритан Нової Англії Вселенська Церква чи то Тіло Христове – було містичним об'єднанням всіх по-справжньому відроджених християн. Члени церковної громади вирішували всі найважливіші питання, в тому числі й обирали пастора. Втім, було два рівні членства: напівчлени та повні члени громади. Перші, зазвичай, мали доступ тільки до таїнства хрещення, тоді як повні члени допускалися до таїнства Вечері Господньої (причастя) та управління церквою. І тут постає найголовніше питання: хто є членом церкви?

Серед пуритан Нової Англії (так само як і серед пресвітеріан Середніх Колоній, про яких мова йтиме далі) панувала кальвіністська теологія, основний акцент в якій робиться на питанні спасіння. За кальвіністським вченням спасіння душі людини залежить тільки від Бога (монергізм), який наперед визначив хто спасеться, а хто піде в пекло. Призначенні на спасіння грішники мають пережити досвід народження згори або ж навернення (англ. – conversion) – як знак від Духа Святого, що їхні душі були врятовані по Божій благодаті від пекла й сам Бог здійснює їхнє освячення та виправдання по вірі. Навернення завжди передбачало визнання людиною своєї гріховності та приреченості, покаяння та подальшого праведного життя. Часто зустрічається думка, що для кальвіністів показником спасіння людини був її життєвий успіх. Це не зовсім правильно, адже мається на увазі, що за

справжнім наверненням, перш за все, слідує більш високий рівень моральності людини та її благочестя. Тільки наверненні християни могли стати повноправними членами Церкви й мати доступ до причастя та управління громадою.

Саме тому у 1660-1670-х роках пуританські лідери Нової Англії були так занепокоєні – кількість повних членів церков зменшувалась. Значить менше людей наверталися до справжньої віри. Не дивлячись на доктрину кальвінізму про повний суверенітет Бога, яка по суті означала детермінізм (всі події в житті людини визначені, а її воля не відіграє ніякої ролі), кальвіністські проповідники вважали, що їхня діяльність (як і будь-що у Всесвіті) є інструментом, який Бог використовує для здійснення своєї волі. У цей час, зусиллями таких пасторів як Семюель Торі та Соломон Стоддарт, народжується рух, який дослідники називають пробудження оновлення заповітів.

Протягом 1660-1730-х років в церквах Нової Англії дослідники спостерігають однакову послідовність подій. Після певних катастрофічних подій (війна, епідемія або землетрус) керуючий пастор в окремій конгрегації починає проповідувати на наступні теми: гріховність людини, гнів Божий, доктрина про обрання, необхідність рятівної роботи Духа Святого в душі людини, необхідність навернення тощо. У деяких випадках такі проповіді мали неймовірно великий вплив на парафіян, частина з яких ставала більш зацікавленими питаннями особистого спасіння й прагнули пережити досвід народження згори й стати повними членами церков. Кульмінаційним моментом таких пробуджень ставало оновлення заповіту – публічного договору, який заключався між членами конгрегації і містив в собі обіцянки вести високоморальний спосіб життя, вести чесну комерцію й присвячувати все своє життя справі просування релігії. Історик Перрі Міллер вважає, що Велике Пробудження 1740-х років було незворотною кульмінацією руху оновлення заповітів.

Пуританізм, дійсно, сприяв розвитку раннього американського руху за пробудження, який також можна назвати євангелізмом. Тактики євангельської проповіді про гріх та покаєння і поновлення заповітів дійсно спрацьовували й пуританські конгрегації час від часу поповнювалися новими повноправними членами. Втім, відчай деяких лідерів стосовно морального занепаду суспільства не згасав. Деякі з них почали вірити в те, що тільки оновлення церкви й суспільства під керівництвом Святого Духа може очистити людей від гріхів і призвести до великого нового пробудження релігії, що має стати однією з ознак настання останніх днів. Тоді як поновлення заповітів стало регулярною практикою в Новій Англії, почали відбуватися «неочікувані» відродження релігії, під час яких в раніше байдужому до духовності суспільстві зростав інтерес до віри, що вело до зростання кількості навернених.

Найбільш значущий епізод стався у містечку Нортгемптон, в долині річки Коннектикут – регіоні з багатою традицією пробуджень. Про нього ми знаємо зі слів місцевого пастора й одного з найвідоміших діячів Першого Великого Пробудження – Джонатана Едвардса. Його ім'я записано не тільки в книгах присвячених історії Церкви, але і в підручниках з історії Америки. Сьогодні Едвардс вважається одним з найвпливовіших американських мислителів 18 ст., а дехто називає його основоположником американської філософії, що є, звичайно, доволі суперечливим твердженням. Часто, за силою впливу не стільки на хід американської історії, як на історичну свідомість американців Едвардса порівнюють з його визначним сучасником Бенджаміном Франкліном. Як зазначає американський історик Вільям МакКлей хоча їх звикли протиставляти одне одному, мовляв Франклін є уособленням раціональності доби Просвітництва, а Едвардс був антираціональним та непрогресивним проповідником пекельного вогню, ці дві особистості органічно поєднували в собі високий рівень холодного інтелектуального аналізу та пристрасть у відстоюванні своєї позиції.

Словом, Едвардс є визначною фігурою в свідомості американців. Саме тому, його особистість є досить міфологізованою. Втім, ми з точністю можемо сказати, що Джонатан Едвардс був провідною фігурою в періоді американської історії, який називається Перше Велике Пробудження. Без знання про Едвардса неможливо буде зрозуміти цей період.

Джонатан Едвардс народився в жовтні 1703 року у Коннектикуті. Його батько, Тімоті Едвардс, отримав богословську освіту в Гарварді й був сільським пастором. Джонатан був єдиним хлопчиком в родині, тому вибір майбутньої професії для нього був цілком очевидним. Тим паче, що важливу роль у його вихованні відіграв його дід, Соломон Стоддарт, який був відомим та впливовим пастором в Новій Англії і безперечно був авторитетом та прикладом до наслідування для Джонатана.

Початкову освіту, як і переважна більшість дітей того часу, Джонатан Едвардс отримав вдома від батьків та старших сестер (він був 5-м з 11-ти дітей). Багато авторів акцентують увагу на тому, що Едвардса віддали на навчання до Єльського коледжу у віці «лише 13-ти років», проте це був доволі нормальний для XVIII століття вік вступу до вищого навчального закладу. Однак, Джонатан Едвардс дійсно виявив гарні здібності до навчання. В роки навчання у Єлі Едвардс виявляв інтерес до різних сфер знань та ознайомився з працями впливових науковців та філософів того часу, серед яких найбільший вплив на нього здійснили Ісаак Ньютон та Джон Локк. Він навіть написав невеликий трактат, присвячений дослідженню поведінки павуків. Окрім того, Едвардс писав різні есеї, присвячені питанням фізики (природної філософії) та філософії моралі. Втім, закінчивши бакалаврат, Едвардс продовжив навчання, присвятивши всю свою увагу сфері, до якої він, здається, був призначений – богослов'я. Під час навчання в Єлі, Едвардс пережив глибокий духовний переворот свідомості, який він сам би назвав «відродженням». У віці двадцяти років він записав у своєму щоденнику звід настановних життєвих правил. Сутність всіх правил можна виразити в простому принципі: «все, що я роблю, має сприяти справі релігії».

У 1722-1723 рр. Едвардс працює як нерукопокладений допоміжний пастор в невеликій пресвітеріанській церкві в Нью-Йорку. Він відмовився від запрошення цієї церкви залишитись і стати керуючим пастором. Він здобув ступінь магістра мистецтв того ж 1723 року. У 1724-1726 рр. Едвардс працював в Єльському коледжі як один з викладачів, які керували коледжем в часи кризи, коли від керівництва було усунуто президента Єлю. Ним був Тімоті Катлер, який перейшов під керівництво єпископальної церкви, що здійснювало велику хвилю невдоволення в пуританському Єлі. Втім, йому вдалося зберегти позицію і пізніше Катлер стане головним критиком ревайвелізму та Едвардса особисто.

Зрештою, після 3-х років викладання і підготовки інших для служіння, Едвардс був рукопокладений щоб стати молодшим пастором та спадкоємцем кафедри в Нортгемптоні у свого діда. Соломон Стоддард і сам був відомим ревайвелістом. Під час його служіння відбулося декілька більш-менш значних пробуджень релігії у долині Конектикуту в 1679, 1683, 1696 та 1718 роках. Едвардсу вдалося на власні очі бачити чергове пробудження, яким керував його дід у 1727 році після серії землетрусів. Отже, Джонатан був добре споряджений настановами та досвідом Стоддарда, щоб прийняти кафедру та продовжити традицію пробуджень після смерті діда у 1729 році.

У 1731 році Едвардс виступає з проповіддю у Гарварді, який вже тоді почав відхилятися від кальвіністських доктрин в сторону армініанізму і навіть деїзму. Це був перший але далеко не останній триумф Едвардса за кафедрою. «Бог прославлений у роботі відкуплення» містила в собі як строгі кальвіністські доктрини про суверенність Бога, так і євангелічні мотиви, що спонукали випускників Гарварду самим жити згідно з біблійним вченням та доносити його до якомога більшої кількості людей. Ця проповідь настільки торкнулася сердець двох студентів, що ті запропонували Едвардсу надрукувати її за власний кошт. Це була перша друкована праця Едвардса.

Для розуміння контексту Першого Великого Пробудження необхідно зазначити, що найбільш вагоме місце в проповіді Едвардса та інших

ревайвелістів займали доктрини та богословські погляди характерні для кальвінізму. Це доктрини: спасіння тільки по вірі і тільки через благодать; Божої суверенності, коли Бог усе контролює і діє через усе; доктрина суверенного вибору – є люди призначенні для спасіння та для вічного осудження (ще одна доктрина пекельного покарання); доктрина первородного гріха; есхатологічні погляди – в «останні дні» має відбутися «жатва душ», тобто період, коли більшість людей на землі навернуться в християнство, і тільки після цього відбудеться друге пришествя Христа на землю і встановлення міленіуму/тисячолітнього царства. Всі ці доктрини з'єднанні разом представляли собою євангелічну проповідь, яка містила декілька складових. По-перше, проповідувалась велич та суверенність Бога, який є всемогутнім, святим і своєю силою може робити що захоче. На протиставлення Богу проповідник вказував на людину, часто звертаючись безпосередньо до слухача, як аморальну та апріорі гріховну істоту. Потім проповідник знову звертається до Бога як розгніваного суддю, якому огидний людський гріх. Далі описуються страждання та жах, які чекають грішника через гнів Божий у пеклі. Головний акцент робиться на необхідності особистого духовного переживання народження згори як підтвердження від Духу Святого того, що душа людини, яка була відроджена, лічиться серед спасених по суверенній Божій благодаті через віру в Ісуса Христа.

Сам Едвардс визнавав, що, будучи юнаком, вважав кальвіністську доктрину страшною та жахливою. Втім, під час навчання в коледжі він «був відроджений для розуміння Божого суверенітету та необхідності народження згори». Отже, ставши пастором нортгемптонської конгрегації, Едвардс мав на озброєні євангельську проповідь, в яку, безумовно, глибоко вірив, і передану Соломоном Стоддардом традицію євангельських пробуджень. Джонатан Едвардс знав як, коли і що проповідувати, говорити та робити для того, щоб почати та підтримувати пробудження.

Описуючи положення релігії в Нортгемптоні на початку 1730-х років Едвардс робить невтішні спостереження, що, не дивлячись на історію

пробуджень, гріх панує над серцями людей, яких більше цікавлять питання комерції ніж релігії чи вічного спасіння. Роблячи висновок він пише, що місто переживає «найбільш дегенеративні часи (принаймні серед молоді) ... ніж коли-небудь ще» [16]. Едвардс розумів, що для того, щоб пробудження продовжувало жити, кожне нове покоління має пережити його на власному досвіді.

Саме тому Едвардс вирішив почати духовне відродження з молоді, яка спершу, що досить природно, не була зацікавлена в «справах релігії». Соломон Стоддарт навчив онук тому, що молодь завжди є показником духовного стану суспільства, а також, що в усіх попередніх пробудженнях найбільший інтерес до питань вічного спасіння проявляли саме молоді люди. Для Едвардса саме молоді люди були ключем для пробудження. Зрозумієш як переманити молодь з таверн у церкву і за ними потягнеться й решта суспільства. Едвардс був не єдиним, хто так вважав. Багато пасторів по всьому Массачусетсу спостерігали той же моральний занепад серед молоді й наголошували в своїх проповідях, як, наприклад, Семюель Віглсворт, на необхідності якісних духовних змін серед молодого покоління.

Озброївшись євангельською моделлю проповіді та попереднім досвідом Едвардс почав кропітку роботу у 1733-1734 році, спершу націлившись на молодь. Основними об'єктами його уваги стали місцеві гуляки й розбишаки, для яких він проводив спеціальні публічні лекції. Згодом, він збагатив ці окремі зібрання для молоді, починаючи кожну зустріч з проповіді. Також він підключив до роботи батьків, вимагаючи від них більш прискіпливого нагляду за своїми дітьми, наприклад, спостерігати, щоб вони залишалися вдома. Нарешті Едвардс організував районі збори батьків, де б вони могли ділитися своїми думками щодо запропонованих реформ. Дуже скоро Едвардс побачив плоди своєї діяльності. Батьки повідомляли, що дітей вже не треба примушувати дотримуватись релігійних настанов. Ба більше, діти тепер випереджали батьків в своїй релігійній ревності.

У грудні 1734 року загальне збудження охопило Нортгемптон та прилеглі містечка. Едвардс спостерігав, як велика кількість людей переживала народження згори. Він описує декілька таких випадків. Наприклад, одна дівчина, раніше відома як головна учасниця гулянь молоді, звернулась до Едвардса з новинами про те, що Бог навернув її серце. Він описує розповідь дівчини як «звіт про славу роботу Божої незліченної сили та суверенної благодаті ... Бог дав їй нове серце, по-справжньому надломлене та освячене» [16]. Навернення цієї дівчини справило вражаючий ефект і на її друзів: «Бог зробив це .. найвеличніший випадок пробудження інших з усього, що коли-небудь траплялося в місті» [16]. Молодих людей почало цікавити, що трапилось з дівчиною, і, після розмови з нею, багато її друзів наверталося.

Скоро рух Божий серед молоді став загальним і, здавалося, всі тільки й розмовляють про релігію та спасіння. Багато хто почав влаштовувати приватні зібрання, на яких люди обговорювали питання віри та ділилися власним досвідом народження згори. Едвардс зазначав, що Нортгемптон став регіональним центром пробудження, до якого стікалися люди з різних куточків Нової Англії. Дехто прибував через робочі справи, хтось із цікавості. Багато з тих, хто спочатку іронічно та навіть несмішливо ставився до релігійного запалу місцевих жителів, згодом сам переживав навернення.

Пробудження 1734-1735 року охопило приблизно 32 містечка в долині річки Коннектикут (в колоніях Массачуссетс та Коннектикут). Варто пам'ятати, що це пробудження не було чимось незвичним для того регіону, який мав традицію подібних рухів. Наприклад, у церкві містечка Віндзор, де пастором був батько Джонатана Тімоті Едвардс, місцева конгрегація вже переживала пробудження у 1720-1722 рр., і в 1735 році знову приєдналася до руху Духа Святого. У цей же час в Нью-Джерсі пресвітеріанське сімейство проповідників Теннентів та голландський проповідник Теодор Фрелінгхайзен також проповідували про народження згори, що давало Едвардсу підстави вважати, що це пробудження було частиною глобального, міжколоніального

руху Духа Святого: «Це вилиття божественних благословень було ще більш широким. Немалий розмах цього був у деяких частинах Джерсі, як мене проінформували ... деякі люди з Джерсі, з якими я бачився: особливо преподобний містер Вільям Теннент, служитель, який здавалось має подібні почуття в серці, розказав мені про велике пробудження в місцині, що називалася Гори, де служив деякий містер Крос; і про значне відродження релігії в іншому місці, де служить його брат, преподобний містер Гілберт Теннент; і про ще одне місце, де служить дуже набожний молодий джентльмен, голландський служитель, чиє ім'я по-моєму було Фрелінгхауса» [16].

Результати в самому Нортгемптоні були дуже вражаючими. Едвардс завжди був обережним щодо того, кого вважати «спасеним, проте він зазначає, що за шість місяців навернулося 300 осіб. Це означало, що кількість членів церкви зросла вдвічі – до 620 осіб, тобто майже всього дорослого населення Нортгемптона. Крім того, Едвардс наголошував, що це пробудження було «універсальним». Якщо під час служіння Стоддарда навернення відбувалися переважно серед молодих людей, то у 1734-1735 рр. чоловіки та жінки, старі та молоді – всі були рівнозначно залучені. Це пробудження подолато навіть расовий бар'єр, адже Едвардс зазначав що «декілька негрів ... схоже, були дійсно народженні згори» [16].

Характерною ознакою пробудження в Нортгемптоні стали незвичайні та екстатичні проявлення Духа Святого: крики, співи, танці, плач, сміх, видіння, пророкування та зцілення. Такі містичні переживання стали загальною ознакою всіх наступних пробуджень 18 століття. З одного боку, Едвардс заохочував чуттєві переживання під час навернення та вірив у справжність знамень та див, втім, розуміючи небезпеку радикального ентузіазму, намагався переводити увагу з часто провокаційних містичних переживань на результати навернення в житті людей. Пізніше, під час Великого Пробудження 1740-х критика емоційних та містичних ексцесів

стане головною зброєю супротивників пробудження, таких як Тімоті Катлер, а Едвардс стане головним захисником поміркованого ревайвелізму.

У 1735 році пробудження в Нортгемптоні почало згасати. Однією з основних причин цьому була темна сторона містичних переживань деяких людей, які так і не отримували бажаної впевненості у спасінні й впадали в депресивні стани, навантажені почуттям провини за свої гріхи й страхом опинитися в пеклі. Один чоловік був «переповнений жорстокими спокусами перерізати собі горло» й здійснив невдалу спробу суїциду. В цьому конкретному випадку чоловіку вдалося справитись з меланхолією і він таки досягнув «божественного визволення». Схоже сталося з дядьком Джонатана Едвардса, багатим торговцем Джозефом Хаулі. У червні 1735 року звістка про його самогубство ошелешила все місто. Едвардс свідчить, що й інші люди сповідувались йому в тому, що диявол спокушав і їх перерізати собі горло. Схоже спостерігалось по всій долині річки Коннектикут. Пробудження практично повністю згасло до середини 1735 року: «Загалом було поступове спадання загального, захоплюючого, живого духу в релігії, який був раніше» [16].

Пробудження в Нортгемптоні підійшло до логічного завершення, а втім його вплив продовжився і був значно більший і триваліший ніж будь-яке відродження релігії до того. Все завдяки публікації «Вірної розповіді» Джонатана Евардса, яка стала першим і найбільш важливим текстом нового жанру літератури – розповіді про пробудження. Значну роль в публікації та розповсюдженні розповіді Едвардса відіграв бостонський євангельський пастор Бенджамін Коулмен, один з головних брокерів пробудження в англо-американському євангельському середовищі 1730-1740-х роках. Коулмен сам відвідав Нортгемптон у 1735 році з метою побачити на власні очі те пробудження, про яке говорили в усьому Массачуссетсі, і попросив Едвардса описати йому повну історію того, що відбувалося. У травні 1735 року Коулмен отримав листа на 8 сторінок з описом подій у Нортгемптоні й розповсюдив його серед своїх знайомих у Бостоні та Лондоні. Так, про

Едвардса та його пробудження стало відомо в Британії. Друзі Коулмена просили більше деталей. Едвардс написав більш детальну версію пробудження в Нортгемптоні, яка стала неймовірно популярною і була видана у Бостоні 1736 року та в Лондоні 1737 року під назвою «Вірна розповідь про дивовижну роботу Бога в наверненні багатьох сотень душ у Нортгемптоні та сусідніх містах Нью-Гемпшира, Нова Англія». Твір був популярний серед усіх протестантів, не дивлячись на кальвінізм Едвардса. Джон Веслі, один із засновників методизму, використовував «Вірну розповідь» в своєму служінні в Англії. Розповідь Едвардса надихнула шотландських служителів Джеймса Роуба та Вільяма МакКаллоха опублікувати свою розповідь про пробудження в Кілситі та Камбуслангі у 1742 році. «Вірна розповідь» навіть була перекладена німецькою у 1738 році та голландською у 1740 році.

Френк Ламберт в своїй праці «Винаходячи Велике Пробудження» доводить, що саме публікація «Вірної розповіді» Едвардса стала катализатором для більш масштабного пробудження, яке охопило Америку та Британію в 1740-х. Дійсно, цей твір став джерелом натхнення для багатьох сучасних Едвардсу ревайвелістів. Саме цей твір надихнув Джорджа Вітфілда здійснити подорож Америкою у 1739-1741 роках, що стало безпосереднім початком Першого Великого Пробудження. У 1740-1760-х роках публікуватиметься безліч творів, автори яких наслідуватимуть стиль і структуру Едвардса, а інколи навіть використовуватимуть таку ж саму назву. Твір Едвардса і досі користується популярністю серед євангельських християн по всьому світу. У 1997 році було опубліковано корейський переклад «Вірної розповіді» в Південній Кореї, яка переживає власне пробудження євангельського християнства щонайменше останні півстоліття. Розповідь Едвардса, з її описаннями чудес та знамень, є дуже популярною серед сучасних харизматів. У 2004 році в Києві було видано російський переклад 3х визначних праць Едвардса під загальною назвою «Джонатан Едвардс о возрождении».

Отже, хоча пробудження 1734-1735 року в Нортгемптоні було продуктом попередньої традиції, його публічність допомогла сформувати модель євангельського пробудження, яку ми можемо спостерігати в Першому Великому Пробудженні 1740-х та в пізніших відродженнях 18 ст. Публікація «Вірної розповіді» Едвардса значно підвищила очікування нових нових пробуджень у Британії та Америці й запропонувала місцевим пасторам модель, за якою вони могли просувати пробудження у власних конгрегаціях.

1.2. Континентальний пієтизм та шотландсько-ірландське пресвітеріанство у Середніх Колоніях

Значний вплив на формування раннього американського євангельського руху справив і континентальний пієтизм. Його привезли з собою німецькомовні мігранти та голландці, які склали значну частину населення так званих Середніх Колоній (Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Род Айленд та Пеннсильванія). Різні форми пієтизму процвітали в північноамериканських колоніях протягом 18 століття, чому сприяла як духовна активність самого руху, так і відносна свобода більшості колоній в питаннях релігії. Двома головними течіями пієтизму або релігії серця в американському контексті були німецьке лютеранство та голландський реформований рух.

Голландія у 17 столітті стала місцем народження як реформованого пієтизму, так і англійського пуританства. Голландські реформатори справляли великий вплив на протестантські течії в Англії. Головний внесок вони зробили у формування ідеалу християнського життя особистості, який виражався у повній відданості Богу та самопожертви у служінні. Хоча ці два руху й розійшлися в дещо різних напрямках, проте залишалися дружніми одне до одного. Якщо узагальнити, то реформовані пієтисти зосередились більше на релігії серця та щоденній практиці християнства, тоді як пуритани (безумовно під тиском історико-політичних обставин) більше уваги

приділяли питанням церковного устрою та богословським проблемам. Ідея про справжню віру як таку, що міститься в серці людини і є подарунком суверенної Божої благодаті, і яка протиставляється формальній релігійності – ще одна спільна ідея для реформованого руху та англійського пуританства, яка стала платформою для співпраці в часи Першого Великого Пробудження.

Важливий вплив на німецький пієтизм та англо-американське пуританство зробив Філіп Якоб Шпенер, лютеранський пастор, який переймався проблемою нестачі щирості в церквах. Шпенер розвинув дві свої найбільш впливові ідеї, черпаючи натхнення не тільки в лютеранстві, але й в англійському пуританстві та швейцарському реформованому русі. Перша ідея заклечалась в тому, що зібрання віруючих мають бути використані для того, що надихати парафіян розвиватися духовно й поза стінами церков. Під керівництвом Шпенера розгорнувся цілий рух невеликих групових зібрань, які складались з молитви, читання Біблії та іншої духовної літератури й найголовніше – групового обговорення. В цих обговореннях, зазвичай, уникали складних богословських тем, зосереджуючись на духовних практиках та переживаннях. Згодом, щось подібне можна було спостерігати під час пробудження в Нортгемптоні та Першого Великого Пробудження – коли місцеві служителі влаштовували додаткові щоденні зібрання на верненнях, на яких люди ділилися своїми містичними переживаннями й обговорювали теми спасіння. Методика маленьких груп Шпенера здійснила великий вплив на майбутній євангельський рух, зокрема стане характерною особливістю методизму Веслі. Відголоски цієї ідеї можна побачити і в сучасних домашніх групах п'ятидесятників та харизматів.

Пов'язана з першою друга ідея Шпенера полягала тому, що церква мала трансформуватися через духовне оновлення серця кожного окремого парафіянина. За думкою Шпенера, більшість пасторів дозволяє своїм конгрегаціям ставати духовно байдужими, а тому мають прикладати усі зусилля для того, щоб сприяти особистому духовному росту їхньої пастви. Він вважав, що новий акцент на особистій духовності віруючих зможе

реформувати не тільки лютеранську церкву, але і все Тіло Христове. Свої ідеї Шпенер підкріплював есхатологічним вченням про те, що моральна та духовна зіпсованість церкви затримує настання міленіуму – тисячолітнього царства Христа. Він вважав, що оновлена церква зможе нарешті виконати свою есхатологічну місію на землі задля пришествя Христа: навернення євреїв до християнства й зруйнування римо-католицької церкви. Ідеї Шпенера можна простежити й у проповідях часів Першого Великого Пробудження: духовне відродження окремих особистостей загалом призведе до оновлення протестантської церкви, яка зможе наблизити Друге Пришестя та кінець світу.

Найяскравішим представником континентального пієтизму з більш жорстким акцентом на кальвіністській теології в часи Першого Великого Пробудження був Теодор Фрелінгхаузен. Він народився в сім'ї реформованого пастора у Вестфалії 1692 року. Фрелінгхаузен отримав блискучу освіту в університеті Лінгена, який був центром пієтистів та кальвіністського богослов'я. Теодор був навчений не тільки біблійним мовам та доктринам, але й наставлений у проповіді релігії серця. Він вивчив грецьку, латину, іврит, арамейську, сирійську та раввіністичний іврит, а також досконало оволодів голландською, яка стала основною мовою його служіння в Північній Америці.

Після недовгого служіння в Німеччині Фрелінгхаузен отримав запрошення стати пастором «у Раританах», яке він з радістю прийняв, думаючи, що це якась місцина в Нідерландах. Коли він зрештою зрозумів, що церква посилає його через Атлантичний океан до Нью-Джерсі, то сприйняв ці новини як дію Божого Провидіння й у 1719 році прийняв пасторство в Нью-Брунсвіку.

Служіння Фрелінгхаузена мало одну характерну особливість, яка призводила до частих конфліктів з іншими братами-пасторами. Він вірив, що служитель повинен мати здібність судити про те, чи є парафіянин дійсно наверненим чи ні. Якщо ж служитель не мав такої здібності, значить він сам

був не наверненим та негідним своєї позиції. Звинувативши кількох пасторів у нещирості їхньої віри Фрелінгхаузен придбав собі декілька ворогів та спровокував війну памфлетів (таку назву в американській історії має те, що в українській історії називається полемічна література).

Теодор Фрелінгхаузен став одним з найвпливовіших пасторів у долині Рарітан, проповідуючи про важливість «досягнення сердець проповідуючи слова Бога з проявленням Духа та сили». Він намагався проповідувати пробудження, попереджаючи не навернених слухачів про невідворотній Божий суд. Така проповідь, безсумнівно, проклала шлях для Великого Пробудження в Середніх Колоніях у 1740-х рр..

Вплив Фрелінгхаузена був найбільш очевидний в служінні Гілберта Теннента, одного з провідних радикальних ревайвелістів 1740-х рр.. Теннент був пастором в шотландсько-ірландській пресвітеріанській громаді Нью-Брунсвіка. Спершу між Фрелінгхаузен опирався створенню пресвітеріанської громади в центрі його парафії, втім згодом двоє служителів стали близькими друзями й співробітниками в справі пробудження. Під час Першого Великого Пробудження вони часто разом подорожували та проповідували, стираючи етнічні та деномінаційні бар'єри між англійцями, шотландцями-ірландцями, німцями та голландцями. Релігія серця, яку проповідував Фрелінгхаузен, не мала етнічних чи навіть расових бар'єрів, адже їхнє з Теннентом служіння досягало й чорношкірих рабів та корінних американців.

Шотландсько-ірландське пресвітеріанство (яскравими представниками якого були члени родини Теннентів) разом з англійським пуританством та континентальним пієтизмом було третьою складовою у формуванні раннього американського євангельського руху, що сформувався в часи Першого Великого Пробудження. За 100 років з середини 17 століття до Американської революції сотні тисяч іммігрантів з Шотландії та Ольстеру (Північна Ірландія) заселили Пенсильванію, Нью-Джерсі та сільську місцевість південних колоній. Більшість з них сповідувала пресвітеріанську форму

релігії серця, яка так само акцентувала увагу на особистій вірі та кальвіністських доктринах про спасіння. Ці іммігранти принесли з собою традицію «святих ярмарок» – регіональних фестивалів, які зазвичай влаштовувались в полях і мали на меті оновлення духовного стану учасників цього святкування та маніфестацію їхньої єдності як Тіла Христа. Декілька днів, а то і тижнів, люди жили в наметах в полях, слухаючи проповіді відомих пресвітеріанських пасторів, співаючи гімни та беручи участь у таїнстві причастя. Часто пресвітеріанські служителі свідчили про «неймовірні проявлення Божої сили та присутності» та багато навернених грішників під час цих періодичних фестивалів.

Особливо інтенсивна міграція шотландців з Ольстеру припала на 1710-ті роки в долину річки Делавер через порти Нью Касл та Філадельфія. Багато хто з цих мігрантів приніс з собою традиції пресвітеріанського пієтизму та очікування пробудження, що стало характерною рисою шотландсько-ірландського пресвітеріанства в Америці як окремої етнорелігійної групи.

Серед цього потоку мігрантів з Ольстеру була й родина Теннентів. Вони стануть найбільш впливовою родиною в створенні руху пробудження в Середніх Колоніях. Батько сімейства – Вільям Теннент старший отримав освіту в Едінбурзькому університеті й був рукопокладений на пасторство в англіканській церкві, до якої не мав теплих почуттів. У 1718 році він разом зі сім'єю перебрався з Ірландії до Пенсильванії й запросив пресвітеріанський Синод Філадельфії надати йому членство. Коли скептично налаштовані члени синоду запитали про причини, за якими Теннент вирішив залишити англіканську церкву, той відповів критикою церковного управління англіканців та їхнім симпатіям армініанській теології. Хоча він був прийнятий синодом, втім довго не міг знайти собі пасторську кафедру. Теннент завів дружбу з багатьма студентами та викладачами Єльського коледжу й ходили чутки, що він зможе стати його ректором у 1725 році. Зрештою, Вільям Теннент старший був обраний пастором 1726 р. у парафії в Нешамі.

Скоро після прибуття, він організував власну навчальну установу для молодих служителів, яку назвали Зрубний коледж (англ. – Log College). У 1746 році його сини та учні реорганізують цю приватну семінарію в коледж Нью-Джерсі (пізніше Принстон). Теннент виховав 19 молодих служителів в своїй семінарії (включно з 3 синами), з яких усі крім одного стануть пресвітеріанськими ревайвелістами. Теннент старший робив акцент на необхідності навернення пастора для того, щоб гідно нести служіння. Його учні та сини були класичними євангельськими проповідниками. Вже у 1720-1730-х роках дехто з них буде провідником локальних пробуджень. Наприклад Джон Теннент керуватиме пробудженням у Фріголді в 1732 році, а Вільям молодший у Фегг Менор після прибуття Джорджа Вітфілда вже в час Першого Великого Пробудження.

Найбільшого впливу досягне Гілберт Теннент. Він став не тільки одним з найвідоміших мандрівних проповідників та прибічників Джорджа Вітфілда, але й лідером ревайвелістської партії у Синоді Філадельфії – так звані прибічники Нового Світла. Гілберт та його прибічники (в основному з числа випускників Зрубного коледжу) просували різні ідеї на Синоді: перевірка парафіян на «ознаки благодаті» для допущення до причастя; право громад на допуск мандрівних проповідників за кафедру. Найбільшою проблемою та предметом розбрату в Синоді було питання кваліфікації служителів. Більшість членів Синоду наполягали на необхідності мати ступінь офіційного університету для отримання пасторського звання. Якщо ж офіційного ступеня не було, то кандидат мав би пройти іспит на знання філософії, теології та біблійних мов. Теннент вважали, що основною умовою для кандидата мало бути народження згори, а такі іспити є нічим іншим як намаганням Синоду встановити більший контроль над пасторами та забрати владу у місцевих пресвітеріях на обрання служителів. Загалом, великий акцент на необхідності особистого переживання народження згори для служителя, яке просували Тенненти та їхні союзники, а також розкол на

прибічників Нового та Старого Світла, матиме визначний вплив на перебіг та характер Першого Великого Пробудження.

Так само як і англійське пуританство, континентальний пієтизм та шотландсько-ірландське пресвітеріанство внесли свій вклад у Перше Велике Пробудження та формування американського євангельського руху. Пієтизм вплинув на фокусування перш за все на внутрішні духовні переживання, що часто конфліктувало зі зовнішньою формальною релігійністю. Шотландсько-ірландське пресвітеріанство надало тисячі набожних мігрантів, які очікували прагнули нових релігійних пробуджень, особливо під час регіональних фестивалів. Ці традиції сформували багатоетнічну когорту ревайвелістів у Середніх Колоніях, які чекали нового спалаху пробудження, який стався після прибуття великого проповідника Джорджа Вітфілда.

РОЗДІЛ 2

ПЕРШЕ ВЕЛИКЕ ПРОБУДЖЕННЯ 1739-1745 РР.

2.1. Подорож Джорджа Вітфілда Америкою 1738-1741 рр.: початок Першого Великого Пробудження

Джордж Вітфілд був найвпливовішою фігурою в релігійних пробудженнях у Британії та Америці в 1740-х роках. Його називають першою релігійною англо-американською знаменитістю та піонером комерціалізації релігії. Бувши рукопокладеним англіканським священником, Вітфілд не тільки співпрацював з представниками різних протестантських деномінацій, але і став об'єктом нападів з боку власної церкви. Його медійність та екуменічність стали ключовими характеристиками, які відрізняють Перше Велике Пробудження від попередніх спалахів релігійного ентузіазму. Втім, не слід також і переоцінювати роль Вітфілда, адже він став лиш каталізатором для того, щоб вже наявні передумови вилились у Велике Пробудження. Можна точно сказати, що Джордж Вітфілд був неймовірно впливовою особою у 18 ст., а його служіння та твори є невіддільною частиною історії євангельського християнства.

Більшість інформації стосовно життя та служіння Вітфілда ми черпаємо з його «Журналів», які справді є дуже цінним першоджерелом з історії пробуджень в Америці та Британії, втім мають аналізуватися зі значною часткою скептицизму. Очевидно, що «Журнали» призначалися для того, щоб мати успіх на видавничому ринку, що своєю чергою мало сприяти поширенню престижу самого Вітфілда та привертати увагу до його євангельських зібрань. Найбільш ймовірно, що в цих документах часто перебільшується кількість відвідувачів Вітфілдових зібрань, втім не можна з точністю говорити про намір автора завести читачів в оману, адже перебільшення числа відвідувачів могло бути несвідомим (та й, дійсно, дуже важко порахувати точну кількість людей у великому натовпі, не маючи доступ

до сучасних технологій). Хай там як, «Журнали», звичайно, слугували для просування пробуджень та формування публічного образу Вітфілда, залишаючись при цьому джерелом, яке загалом заслуговує на довіру.

Як зазначає сам Джордж Вітфілд, він народився у 1714 році в Глочестері, Англії. Його дитинство важко було б назвати таким, що підготувало йому шлях для кар'єри відомого проповідника. Батько Вітфілда помер, коли хлопчику було всього 2 роки. Його мати була вимушена працювати в таверні. Втім, вона виховувала своїх дітей в християнському дусі й вони зростали у вченні офіційної Церкви Англії. Джордж з ранніх років захоплювався театром і був доволі талановитим молодим актором. І хоча пізніше він засуджуватиме театр як аморальне захоплення, його акторські здібності стануть в пригоді в проповідницькій діяльності.

Вітфілд описує, як у підлітковому віці він переживав декілька епізодів сильних релігійних переживань, ба навіть видінь та снів. Наприклад, він описує епізод, який стався з ним у церкві в Брістолі: «Тут Бог благоволив дати мені скуштувати Його любові та наповнити мене настільки невимовним захопленням ... що я вийшов з самого себе» [54]. У його оповіді про навернення простежується провіденційна тема, тобто Вітфілд вірив, що сам Бог через його думки, слова, події життя та знайомства вів його до навернення.

У віці 17-ти років Вітфілд почав готуватися до вступу в Оксфорд, практикуючи жорстку релігійну дисципліну, включаючи регулярні пости та відвідування церковної служби двічі на день. Коли він спробував поділитися своїми духовними переживаннями з рідними, то не знайшов підтримки й вирішив відмежуватися від своєї родини. Цей досвід пізніше переживатимуть багато новонавернених через служіння Вітфілда євангеліків.

Зрештою, Джордж Вітфілд вступив до Оксфорду, де на початку був в статусі вигнанця через свою бідність та аскетизм. Втім, йому вдалося знайти друзів серед оксфордських методистів, зокрема з братами Чарльзом та Джоном Веслі. «Моя душа потребувала духовних друзів, які б підняли догори

мої опущені руки» [54]. Після знайомством ще з декількома релігійними творами, які йому порекомендували Веслі, зокрема роботами шотландського теолога Генрі Скогала, Вітфілд вдався до ще більших крайнощів в своєму духовному пошуку. Через нестачу сну та здорового харчування його здоров'я значно погіршилось, що сам Вітфілда списував на промисли сатани, який очікував його за кожним поворотом. Зрештою, однією з ночей він пережив момент «навернення», коли знемагаючи від спраги та уявляючи спраглого Христа на хресті, Вітфілд «кричав «Я спрагну! Я спрагну!» Скоро після цього, я побачив і відчув в собі, що був позбавлений від вантажу, який так сильно притискав мене ... Відтоді Дух Божий заволодів моєю душею і, як я смиренно сподіваюсь, запечатав мене задля дня відкуплення» [54].

У 1736 році у віці 21-го року Вітфілд прийняв сан диякона в англіканській церкві. Рішення залишитись в лоні Церкви Англії мало велике значення в той момент, коли напруга між англіканцями та розкольниками (конгрегаціоналістами, пресвітеріанами тощо) була настільки сильною, що іноді призводила до насильства в Англії. Служіння Вітфілда допомогло певною мірою владнати відносини між розкольниками та представниками «нижчої» англіканської церкви (тобто нижче духовенство та парафіяни середнього та нижнього класів). Після рукопокладення Вітфілд почав активну діяльність мандрівного проповідника, одразу ставши сенсацією через свій особливий стиль проповіді, який містив багато театральних елементів. Він також почав друкувати свої проповіді, які мали великий успіх в продажі.

Скоро, брати Веслі запросили його вперше відвідати Північну Америку, а саме нову колонію – Джорджію. У 1738 році він прибув у невелике містечко Саванна, одразу після від'їзду братів Веслі. Джон втрапив у скандальний роман, через що вимушений був залишити колонію. Відношення жителів Джорджії стосовно методизму було, як мінімум, настороженим. Вітфілд зрозумів, що його проповідницька діяльність не матиме успіх в цій колонії, тим паче, що і «сцена була замала». Тому він провів в Джорджії лише 3 місяці, за які встиг установити відносини з

місцевими німецькими пієтистами, і з їх допомогою відкрити сирітський будинок в Саванні, який буде спонсорувати з коштів, зібраних під час своїх проповідницьких турів.

Він повернувся в Англію, де отримав сан священника і почав активно співпрацювати з братами Веслі, проповідуючи доктрину «нового народження». Разом з Веслі вони диспутували з їхніми опонентами в англіканській церкві, про яких Вітфілд казав, що «вони мають однаковий обряд, але не однакового Христа». Одного разу вони разом з Джоном Веслі провели цілу ніч в січні 1739 року сперечаючись зі супротивниками доктрини нового народження. Вітфілд вважав, що розрив був досить значним, адже його опоненти ніколи не переживали досвіду народження згори.

У 1739 році, надихнувшись «Вірним нарративом» Едвардса та служінням Хоувела Харріса у Вельсі, Вітфілд почав новий етап свого служіння – проповідь в полі. У лютому 1739 року у шахтарській громаді Кінгсвуд, біля Брістолю, Вітфілд почав проповідувати просто неба, звертаючись до спочатку байдужих і знесилених від роботи шахтарів. Втім, вже через тиждень він збирав натовпи, які сам оцінював в 10 тисяч осіб. У травні він вже збирав натовпи у 50 та 60 тисяч в Лондоні. Звичайно, можливо ці цифри й були перебільшені Вітфілдом та його послідовниками, проте те, що він став загальною сенсацією, було фактом. Вітфілд збирав величезні натовпи слухачів у полях біля міст від Кардіффу до Лондону, чим викликав ще більше незадоволення його опонентів, які на цей раз обурювались відкритим протестом проти церкви (служіння поза храмами). У серпні він розпочав приготування до свого другого візиту до Америки. Восени він прибув до Льюїса, Делавер і вже 2 листопада Вітфілд прибув до другого найбільшого міста в американських колоніях – Філадельфію.

Завдяки діяльності свого послідовника та промоутера Вільяма Сіварда, від'їзд Вітфілда з Англії та приїзд в Америку був добре висвітлений як в британських, так і в колоніальних газетах. Наприклад, Пенсильванія Газет та Американ Віклі Мерк'юрі писали про кожний крок Вітфілда на шляху до

Філадельфії. Френк Ламберт, у своїй праці «Винаходячи «Велике Пробудження»» стверджує, що саме розвиток газет та видавництва в 1730-40-х роках у Британії та американських колоніях став ключовим елементом успіху Едвардса, Вітфілда та інших. Дійсно, публічність Вітфілда неодмінно сприяла його успіху, проте це була не єдина причина. До того ж не тільки Вітфілд здобув популярність завдяки газетам, але й друкарська справа отримала серйозний поштовх до розвитку через його діяльність, коли з 1738 до 1741 року кількість друківаних текстів виросла вдвічі через видання праць Вітфілда та інших ревайвелістів та праць про них.

Спершу Вітфілд встановив контакти з місцевими церквами. Перш за все, він відвідав недільну службу в англіканській церкві, де отримав холодну зустріч від місцевих служителів, які не були в захваті від його доктрин, стилю проповідей, а головне через питання до правдивості їхньої віри. Він також відвідав зібрання квакерів та встановив контакти з баптистами та пресвітеріанами. Перша проповідь 8 листопада мала великий успіх. Вітфілд зазначає, що його слухали 6 тисяч людей, тобто половина населення міста, коли він проповідував зі сходів місцевого суду. Він зазначав, що люди в Філадельфії не такі формальні, як їхні земляки в Англії й саме така публіка була йому необхідна. Наступного дня він проповідував вже до більшого натовпу (приблизно 10 тисяч осіб).

Скоро Вітфілд зустрівся з Вільямом Теннентом старшим, який прибув з Нешамі, щоб познайомитись і висловити підтримку. Теннант зазначив, що так само як і методисти в Англії, пресвітеріани на чолі з ним в Америці та Джоном Ерскіном в Шотландії переживають презирливе ставлення з боку частини духовенства їхніх церков. Це переконало Вітфілда, що його служіння є частиною трансатлантичного пробудження. Він продовжував проповідувати великим натовпам, зазначаючи у своїх записках, що багато «були пробудженні для того, щоб побачити, що релігія не складається зі зовнішніх речей, але є праведністю, миром та радістю в Дусі Святому» [53].

Через тиждень від початку своїх проповідей, Вітфілд почав відкрито висловлюватись проти встановлених лідерів англіканської церкви та їхніх «нехристиянських принципів та практик». Вітфілд продовжував напади на англіканське духовенство, не дивлячись на те, що деякі священники ставали його послідовниками.

Він не збирався сидіти на одному місці, а тому вже 12 листопада залишив Філадельфію та вирушив до Нью-Йорку. Варто зазначити, що його також і не цікавило ніщо інше, окрім публічних проповідей. Тобто подальшу душпастирську роботу з новонаверненими та необхідність розбиратися з внутрішньоцерковними контроверсіями та конфліктами він покладав на плечі місцевих євангельських служителів. По дорозі в Нью-Йорк Вітфілд мав можливість подорожувати через частину Нью-Джерсі та у Нью-Брунсвіку, де він мав зустріч з Гілбертом Теннентом. У двох проповідників зав'язалася дружба й Теннент приєднався до подорожі Вітфілда. Прибувши до Нью-Йорку Вітфілд одразу знайшов ворогів в обличчі місцевих англікан, які відмовились надати йому свою кафедру. Втім, за допомогою Гілберта Теннента, він отримав нагоду проповідувати в пресвітеріанській церкві на Волл Стріт.

Не дивлячись на відсутність традиції місцевих пробуджень в цій місцевості, Вітфілд почувався дуже впевнено та натхненно щодо перспектив «завоювати» Нью-Йорк своєю проповіддю. Він писав: «Я не відчував настільки більшої свободи в проповіді та ще більшої сили в молитві відтоді, як прибув до Америки» [53]. Саме в Нью-Йорку він вперше побачив Гілберта Теннента за проповідницькою кафедрою, характеризуючи його як «син грому і не боїться дивитись людям в обличчя», а також: «він переконав мене більше і більше в тому, що ми можемо проповідувати Євангеліє Христа тільки настільки, наскільки ми пережили його силу у своїх серцях» [53]. Вітфілд продовжував вірно відвідувати служби в англіканській церкві кожної неділі, втім, здається, тільки для того, щоб підсумувати: «пророцтва її пророків – брехня, і я боюсь, що багатьом людям це подобається» [53].

Анонімний спостерігач кампанії Вітфілда в Нью-Йорку написав листа з описом його проповіді, який з'явився в декількох колоніальних газетах, так само як і в «Християнській історії» Принса. Томас Кідд вважає, що, скоріш за все, лист належав Ебанезеру Пембертону, пастору пресвітеріанської громади на Волл Стріт. Хоча автор і висловлює певні Застереження щодо проповіді ентузіазму (чуттєвої віри), втім Вітфілду вдалося завоювати його.

«Я прийшов додому вражений. Всілякі сумніви зникли; я ніколи не бачив та не чув чогось схожого; і я сказав сам собі, дійсно, Бог з цим чоловіком правди ... Містер Вітфілд є чоловіком середньої статури, худий, світлокосий та з приємною зовнішністю. Він має бадьорий та веселий темперамент і діє та рухається дуже спритно. В нього дуже розвинута пам'ять і, я думаю, він зовсім не використовує записи. Він має дуже музичний та чистий голос і добре управляє ним. Він використовує багато жестів, втім завжди доречно. Кожний його наголос та кожний рух його тіла промовляє, і в обох випадках дуже природно та непомітно. Якби його подача була предметом мистецтва, то довершеним, адже вона повністю скритна. Він володіє великим майстерством слова, втім практикує прямоту мовлення» [34].

Даний фрагмент вкотре доводить той факт, що Вітфілд був майстерним проповідником, до того ж молодим та привабливим, що сприяло його стрімко висхідної популярності. З інших описів його зовнішності нам відомо, що Вітфілд мав косоокість. Його опоненти використовували цю ваду зовнішності для висміювання, проте деякі найпалкіші шанувальники заявляли, що це відзнака духовної сили.

Пробувши 5 днів у Нью-Йорку Вітфілд та Гілберт Теннент повернулися до Нью-Джерсі. Спершу вони проповідували в пресвітеріанській громаді Елізабеттауну, за запрошенням місцевого служителя Джонатана Дікінсона. Вітфілд показав, що його критицизм стосується не тільки англіканців, але й розкольників. Він вказував, що самого визнання правильних доктрин недостатньо і, якщо людина не мало досвіду особистого переживання благодаті, то в неї не може бути й надії на спасіння. Ця

проповідь настільки вплинула на Дікінсона, який до того був представником помірних пресвітеріанці, що він і сам почав проповідувати пробудження, після від'їзду Вітфілда.

Вітфілд і Теннент повернулися до Нью-Брунсвіку, який в той момент вже став центром пробудження в Середніх Колоніях. Тут Вітфілд зустрівся з декількома відомими проповідниками пробудження, як, наприклад, лідер голландських кальвіністів Фрелінгхаусен (Freeling Housen) або Джон Роуланд, лідер пробудження в Мейденхеді. Джордж Вітфілд та Гілберт Теннент також відвідали ще одне визначне місце, з якого тяглося коріння Великого Пробудження. Вони проповідували у Нешамі, в громаді, керованій батьком Гілберта Вільямом Теннентом старшим. На проповідь зібралося приблизно 3 тисячі людей з усієї округи. Вітфілд зазначав «спершу люди здавались незачепленими ... серед проповіді, слухачі розтанули й почали багато ридати» [53]. Вітфілд мав змогу оглянути Зрубний коледж, який, не дивлячись на скромність приміщення, здавався йому «школою старих пророків». Він думав, що «хижі служителі» ненавидять випускників Зрубного коледжу через заздрощі до успіхів в їхньому служінні. Перед поверненням до Філадельфії він також проповідував у Ебінгтоні, де зібралось «понад дві тисячі людей». Успіх його проповідей просто неба був тепер очевидний в Британській Північній Америці.

Вітфілд продовжував свою роботу в самій Філадельфії, так само як і в навколишніх її містах. Особливе задоволення він отримав від проповіді у Джермантауні 27-го листопада до натовпу у 6 тисяч осіб. Йому сподобалось місто не тільки через чуттєвий відгук публіки або кількість слухачів. Вітфілд був натхненний тим, що його проповідь слухали багато протестантських біженців з Континенту, представники приблизно 15 деномінацій, які були дуже відкриті та присвячені справжньому християнству. Наступного дня Вітфілд оголосив про намір покинути Філадельфію й вирушити на південь до Джорджії. За його свідченнями на прощальну проповідь зібралося 10 тисяч людей.

Наступною колонією на шляху Вітфілда став Делавер. Перша проповідь в конгрегації одного з чотирьох братів Теннантів у Вайтклей Крік, якого Вітфілд у своїх «Журналах» ідентифікує як Вільяма Теннента молодшого, мала величезний успіх, адже, не дивлячись на грудневий дощ, в полі зібрався натовп у 10 тисяч слухачів.

У Мериленді Вітфілда спіткали перші труднощі в проповіді: «Мериленд ... здається місцем, яке ще не було полите справжнім Євангелієм Христа і, з усією вірогідністю, тут не вдасться зробити багато добра, якщо не присвятити цьому певний час» [52]. За перший свій візит він мав лише одне місце зосередження успіху в шотландсько-ірландській пресвітеріанській громаді в графстві Сесіл. Пізніше, у 1746-1747 рр., Вітфілд таки присвятить більше часу роботі в Мериленді й матиме більший успіх, ніж під час першого візиту.

В Аннаполісі Вітфілд встановив дружні відносини з губернатором Мериленду Семюелем Оглом, який буде надавати йому значну підтримку в наступні роки. Втім, духовний стан міста розчарував Вітфілда, який вважав, що місцеві жителі надто зваблені світськими розвагами. Тут Вітфілд продовжував свої напади на англіканських служителів, звинувачуючи їх у світськості. В Аннаполісі він здобуде собі ще одного критика в обличчі Стівена Бродлі.

У своїй критиці Бродлі визнавав великі проповідницькі якості Вітфілда, втім жорстко критикував наповнення його вчення. Його особливо обурювало те, як Вітфілд описував «роботу Духа Святого», що для Бродлі здавалось більше описом одержимості демонами, і, звичайно, він був обурений нападами на англіканських священників. З його ж записів дізнаємося, що Вітфілд мав певний успіх в Аннаполісі «звабивши багатьох».

У Вільямсбургу він зустріне Джеймса Блера, англіканського комісара Вірджинії, до якого висловлював велику повагу, зокрема через те, що Блер був засновником коледжу Вільяма та Мері. Вітфілд вважав, що американські освітні заклади ще мають шанс стати осередками справжньої освіти, яка веде

до Христа, на відміну від англійських «язичницьких семінарій». Своїм відношенням до Блера Вітфілд показав, що його критика англіканських служителів не була універсальною (він і сам був з їхнього числа).

У Північній Кароліні Вітфілд та його компаньйони дивувалися з екзотично теплого клімату цієї колонії та дикістю природи. На той час ці місця вважалися фронтірними й були малозаселені. В невеликому містечку Бат Вітфілд зрештою знайшов собі публіку. Місцева церква вже довгий час перебувала без проповідника. Вітфілд використав нагоду й проповідував про те, що Бог через свій гнів за гріхи місцевих послав на них «голод по Слову». Після проповіді одна жінка підійшла до Вітфілда й попросила про молитву, адже вже довгий час не бачила жодного служителя, хто б розумів божественні речі. Вітфілд зазначав, що це була типова ситуація для тих місць.

У містечку Нью Берн Вітфілд відсвяткував Різдво, хоча дехто з його прихильників розкольників вважали це язичницьким пережитком, яке використовували ненависні католики. Він взяв участь в літургії місцевої англіканської церкви, яка здалась йому байдужою. В обід на Різдво він проповідував у церкві, побачивши вже знайомий ефект – плач та масові покаєння публіки. Втім, пробудження не закріпилось в Північній Кароліні. Лише зусиллями проповідників з Нової Англії у 1755 роках в цій місцевості відбудеться баптистське пробудження.

Подорожуючи далі Північною та Південною Кароліною Вітфілд мав декілька зустрічей з чорношкірими рабами. Спілкуючись з дітьми рабів, Вітфілд зазначав, що «якщо їх рано виховати та наставити в ученні Господа, вони матимуть такий же успіх як і діти білих людей. Я був би не проти бачити школу молодих негрів, які співають хвалу Тому, Хто їх створив.» [52] Вітфілд до певної міри був егалітаристом, вважаючи, що всі люди є рівними перед Творцем. Втім, він не був соціальним радикалом, який виступав би за скасування рабства. Вітфілд користувався своїми привілеями як білий чоловік, випускник Оксфорду, і пізніше сам стане рабовласником. Втім, у Південній Кароліні його компанія побачить негативні наслідки

рабовласництва. В тій колонії відбувалося повстання рабів, і Вітфілд, зустрівши декілька груп чорношкірих втікачів, чудом оминув конфлікту з ними.

5 січня 1740 року Вітфілд дістався Чарльзтону. На той час, він вже став загальною знаменитістю в колоніях і вдихнув нове життя в традицію місцевих пробуджень, спровокувавши те, що назвуть «великим та загальним пробудженням». Успіху його роботи в Америці сприяло декілька фактів: традиція пробуджень; активне використання медіа; проповідницький талант та методика масових зібрань просто неба; актуальність доктрини народження згори; екуменічний характер проповіді тощо. Вітфілд також спричинив великі суперечки та протистояння всюди, де він йшов. Особливо викликали обурення його підхід до роботи Святого Духа та питання церковного авторитету й права на дороговказ до спасіння, яке приписувала собі офіційна англіканська церква (так само як і католицька).

Поки Вітфілд перебував на півдні в Середніх Колоніях продовжували відбуватися пробудження, які підтримували молоді та енергійні євангельські служителі. Втім, і скандали та суперечки, які були спровоковані ентузіазмом Вітфілда, набирали все більшої сили.

Ще одне велике пробудження відбулося у Нью-Лондондеррі, Пеннсильванія, лідером якого був Семюель Блер – ірландець за походженням, лідер місцевої пресвітеріанської громади. Блер був одним з учнів Вільяма Теннента старшого в його Зрубному коледжі. У 1739 році він отримав посаду пастора в містечку Фегг Манор і відкрив власну академію, в якій виховав декілька впливових пресвітеріанських служиелів, наприклад, Семюеля Дейвіса. Його громада складалася переважно з іммігрантів з Ольстера, серед яких була поширена традиція сезонів причастя, що зіграє значну роль в пробудженні, яке Блер вів.

Про події 1740 року Блер написав один з найбільш комплексних звітів про пробудження. Посилаючись на Едвардса, він назвав свої записи «Коротка та вірна оповідь про нещодавнє значне відродження релігії в конгрегації

Нью-Лондондеррі», видавши їх у 1744 році. Варто зазначити, що під час Великого Пробудження оповіді про пробудження стануть окремим новим жанром літератури. Більшість з них наслідуватиме «Вірну оповідь» Едвардса і матимуть схожу структуру. Більшість з цих оповідей були надруковані бостонським пастором та публіцистом Томасом Прінсом в його «Християнській історії». Френк Ламберт у своїй праці «Винаходячи Велике Пробудження» подає результат аналізу цих оповідей істориком Майклом Кроуфордом і надає типову структуру таких творів, під яку підходять і твори Едвардса і Блера: Коротка історія міста, особливо стан релігії перед прибуттям чинного пастора (часто автора); Твердження про духовний занепад, який виражається у релігійному формалізмі та шкідливій поведінці, особливо підкреслювалась вада гулянок в тавернах серед молоді; Опис початку пробудження та його розповсюдження, з наголосом на частоту проповідей про пробудження; Зображення моральної реформації, яка часто виражалась в зміні таверни на дім молитви; Певний аналіз типів пробуджених людей, включаючи вік, стать та духовну історію; Дослідження релігійних переживань, з наголосом на ступені страху, радості тощо; Коментар про екстраординарні «тілесні ефекти»; Звіт про навернення вибраних індивідів; Ретроспективна оцінка ефектів пробудження; Висновок, що пробудження було «справжньою роботою Бога» [25].

«Коротка та вірна оповідь» Блера цілком вписується в наведену структуру. Варто лише зазначити про його помірковане ставлення до проявів ентузіазму. Він вважав, що сильні емоційні переживання, сльози, зміни в тілесних відчуттях або надприродні прояви як видіння або сні ще не є доказами спасіння, але тільки прийняття Христа як особистого спасителя. Томас Кідд робить загальний висновок, що для Блера ідеальне покаяння супроводжувалося потужними, проте контрольованими переживаннями, тоді як холодна пасивність перед обличчям неминучого Божого суду було однозначним знаком загибелі, а надмірні емоції могли привести до омани та хаосу [24].

У своїй поміркованій позиції Блер зазначав, що емоції при покаянні не завжди є ознакою відсутності раціональності, але часто є наслідком раціонального осмислення свого духовного становища, намагаючись виправдатись перед прибічниками ідей Просвітництва. Пробудження в Лондондеррі супроводжувалось багатьма сплесками духовного ентузіазму та навіть містичними та екстатичними досвідами серед парафіян Блера. Так він описував історію навернення молодой жінки, яка спочатку переживала стан глибокої пригніченості через усвідомлення своєї гріховності, потім декілька містичних переживань, коли її «душа була неймовірно сильно захоплена Христом» [4]. Врешті, Блер зазначає, що цій жінці, як і багатьом іншим наверненим допомогли щорічні сезони причастя, після яких вони отримали повну впевненість у своєму спасінні. Втім, ще однією визначною рисою оповіді Семюеля Блера було те, що він не називає конкретної кількості навернених, як це робили інші автори. Він вважав, що тільки Бог має право виносити остаточний висновок щодо спасіння чи нового народження особи. До того ж Блер не соромиться зазначати, що серед його пастви були й брехливі навернені, які штучно доводили себе до стану емоційної екзальтації, щоб показати, що вони пережили досвід народження згори.

Варто пам'ятати, що Блер писав з перспективи 1744 року, коли загальне пробудження почало стихати, натомість точилися запеклі дискусії між антиревайвелістами, поміркованими ревайвелістами та радикалами, про що піде мова далі. Блер був на стороні поміркованих. Для нього головним показником того, що пробудження в Нью-Лондондеррі було дієвим та справжнім, були люди, які змогли зберегти свою віру і не впасти знову в гріховне життя, як це сталося з багатьма наверненими.

Блер зазначав, що пробудження, яке почалось в березні 1740 року, розповсюдилось по всій окрузі. В тому числі й в містечко Ноттінгем, Пеннсильванія, яке належало до пресвітерії Донегал, в якій назрівав розкол щодо питання пробудження. Пастор громади в Ноттінгемі помер 1739 року і місцева церква стала полем протистояння щодо питання пробудження. Блер

активно долучився до того, щоб в Ноттінгем призначили пастора ревайвеліста. Пресвітеріанці в Середніх Колоніях і так вже були на порозі розколу. Олії у вогонь підлив ніхто інший як «син грому» Гілберт Теннент своєю найзнаменитішою та найконтroversійнішою проповіддю – «Небезпека ненаверненого служіння». Прочитавши цю проповідь Бенджамін Франклін зрозумів, що вона збудить неабиякий інтерес всієї читацької публіки, а тому того ж року було проповідь Теннента була двічі видана у Філадельфії. Її також було перекладено німецькою і видано двічі у Джермантауні в 1740 та 1742 роках.

Звертаючись до церкви Ноттінгему, Теннент висловлює бажання дати скерування у їхньому виборі служителя. Після того, Теннент валить найбільш жорстку за всю історію Першого Великого Пробудження атаку на антиревайвелістів, яких він вважав нерозкаянними «найманцями», обзиваючи їх всіма доступними в церковному зібранні словами («фарисейські вчителі», «слуги лицемірства», «мертві пси, що не вмюють лаяти», «моральні негри», «вбивчі лицеміри» та «кодло гадюче»). Теннент вважав, що багато служителів церкви прийняли старі фарисейські звички, показуючи на публіку свою релігійність, не маючи при цьому рятівної віри. Він вважав, що ці сліпі поводити не мали нічого вартісного, що могло б допомогти їхнім парафіям, що потерпають від гріха. Звинувачення також стосувались і відкидання «доктрин про первородний гріх, виправдання тільки вірою та інші основи кальвінізму», натомість концентруючись на антропоцентричних вченнях.

Теннент також пропонує розв'язання проблеми нерозкаяних служителів. Він вважає, що, по-перше, необхідно засновувати більше шкіл подібних до Зрубного коледжу для підготовки молодих, навернених у віру служителів. Ці навчальні заклади мали б допомогти забезпечити такі парафії як Ноттінгем Божими слугами. Він закликав вірян підтримувати «ці школи пророків». По-друге, і цей пункт викликав найбільші суперечки, Теннент вважав, що вірячи мають право залишати парафії, якщо їх не влаштовує місцевий служитель і шукати таку церкву, служитель якої зможе

задовольнити їхні духовні потреби. Він вважав, що якщо дати свободу вірянам переходити з громади в громаду, то скоро на «духовному ринку» не залишиться нерозкаяних служителів, бо хто ж захоче слідувати вченню сліпого поводитря. «Якщо служіння плотських [не навернених] людей залишиться таким, як вже було представленим; тоді цілком законно та доцільно залишити їх, щоб слухати Божих людей» [43]. Ця проповідь Теннента стала предметом для дискусій та відкритого протистояння між двома сторонами конфлікту.

Під час подій у Ноттінгемі Джордж Вітфілд перебував на півдні, в Джорджії та Південній Кароліні, продовжуючи проповідувати. Крім того, він нарешті почав будівництво у Саванні для заснованого їм ще 1738 року сиротинцю «Вітезда». Навесні 1740 року він повернувся тим самим маршрутом до Філадельфії, знову зупинившись по дорозі в Делавері у Чарльза Теннента. У Філадельфії Вітфілд отримав звіт про те, що рух пробудження розширюється й уже розповсюдився на більші території, охопивши ще більше етнічних груп та деномінацій. Так у своїх «Журналах» Вітфілд згадує ім'я валлійського баптистського проповідника Дженкінса Джонса, який звітував про «явлення Божої сили та благодаті» і «навернення багатьох служителів та пересічних людей». Також Вітфілду довелося стикнутися з посиленням протистоянням з боку антиревайвелістів, серед яких був англіканський комісар у Філадельфії Каммінгс, якого настільки обурили нападки Вітфілда та його прибічників на священників, що йому заборонили відвідування англіканських служб.

Далі Вітфілд продовжив свою роботу в Середніх колоніях, відвідуючи вже знайомі та нові місця пробудження і встановлюючи ще міцніше стосунки з місцевими ревайвелістами. Його служіння не бачило обмежень в деномінаціях чи етнічностях. Так, Вітфілд мав дружні стосунки з німецькими пієтистами й не одноразово проповідував у Джермантауні. Мабуть, найбільшу підтримку в його служінні в Середніх Колоніях він отримував від шотландсько-ірландських пресвітеріанців у Нью-Джерсі та Нью-Йорку.

Вітфілд завжди намагався співпрацювати з місцевими церквами будь-якої деномінації чи то офіційна англіканська церква, чи то кальвіністи, які різнилися за етнічним походженням та системою церковного управління. Втім, більше підтримки він завжди отримував від останніх.

У травні Вітфілд навідався до Лонг Айленду, який вже був одним найяскравіших осередків пробудження. У своїх записах він зазначав, що місцеве пробудження було результатом роботи двох молодих пресвітеріанських служителів. З одним з них Вітфілд мав можливість зустрітися під час цього візиту. Це був Джеймс Дейвенпорт – найбільш контроверсійна постать в історії Першого Великого Пробудження. Іншим був Джонатан Барбер, який згодом займе позицію суперінтенданта в сирітському притулку Вітфілда у Саванні. Дейвенпорт та Барбер разом навчалися у Єлі, де були частиною групи радикальних євангеліків. Чарльз Чоунзі, головний критик ревайвелістів, вважав, що члени цієї групи були небезпечно захоплені ентузіазмом, головний наголос роблячи на містичних духовних переживаннях і відкидаючи раціональність як засіб пізнання Бога.

Девенпорт та Барбер були сильно враженні та натхненні новинами про діяльність Вітфілда. Барбер почав отримувати одкровення містичного та есхатологічного характеру. Зокрема, він отримав одкровення з книги Псалмів, яке протрактував так, що йому слід іти туди, куди його поведе Святий Дух. Декілька місяців він мандрував по Нью-Джерсі, доки не зустрівся з Вітфілдом на Роуд Айленді.

Девенпорт сприйняв вчення та метод проповіді Вітфілда, довівши їх до крайнощів. Так, існують свідчення, що якимось він намагався провести зібрання в себе вдома, проповідуючи 24 години поспіль. Втім, він не зміг цього зробити, впавши від виснаження. Після того, як Девенпорт поправився, він вирішив впровадити нову систему церковного служіння, обираючи тільки певну кількість «святих друзів» для участі в причасті. Загалом, Девенпорт виділявся з-поміж інших ревайвелістів надзвичайною ревністю та енергійністю. Спершу він справив дуже хороше враження на Вітфілда, який

вважав, що всі нападки на Девенпорта за його «ексцентричну поведінку» та звинувачення у «ентузіазмі та безумстві» походили з боку «преподобних фарисействующих братів». Девенпорт озброївся тактикою проповіді просто неба і також збирав величезні натовпи у своїй парафії в Саусхолді та мандруючи іншими центрами пробудження, такими як Філадельфія. Втім, ще на ранніх етапах його друг Елеазар Віллок зазначав, що стан здоров'я Девенпорта стає все гіршим, що могло бути пов'язаним з його участю в пробудженні, яке Віллок вважав надприродною дією Бога.

Після зустрічі з Девенпортом Джордж Вітфілд повернувся до Філадельфії, де вийшов на пік своєї проповідницької діяльності. Він свідчить про величезну кількість слухачів, яка весь час зростала. На його прощальну проповідь у Філадельфії зібралося 20 тисяч людей, що значно перевищувало населення самого міста. Його проповіді продовжували супроводжуватись різного роду проявами, які сам Вітфілд і його прибічники вважали дією Святого Духа, а їхні супротивники випадками ентузіазму та одержимістю демонами: люди голосно кричали та плакали, каючись у своїх гріхах, падали на підлогу, трусилися, били себе кулаками в груди тощо. Всі ці проявлення, так само як і обвинувачення в сторону рукопокладених служителів всіх деномінацій стали предметом розбрату серед християн усіх деномінацій.

Вітфілд, разом з Теннентами, виступав в підтримку пробудження на зібраннях Синоду Філадельфії (на той час головний орган управління пресвітеріанської церкви в Америці), наголошуючи на Божественному натхненні в основі цих подій. Втім, розкол вже було не подолати. Християни Середніх Колоній вже однозначно розділились на дві партії, які пізніше отримають назву Старе Світло та Нове Світло.

Покидаючи Філадельфію Вітфілд і сам міг переконатись, що інколи в релігійному запалі люди можуть перетнути межу. Увечері перед від'їздом Вітфілд провів зібрання для молодих жінок, коли раптом «двоє з них впали у припадку конвульсій, так що є був змушений залишити зібрання». Вітфілду подобалось бачити емоційний відгук на його проповіді (він і сам переживав

як «його серце пронизалось благодаттю»), проте припадки – це вже було занадто.

Під час чергового візиту до парафії Чарльза Теннента у Вайтклей Крік, Вітфілд зрештою зустрівся із Семюелем Блером і вирушив разом з ним до Ноттінгему та Фегг Манор. І знову в цих місцях він збирав багатотисячні натовпи слухачів, які доходили до вищої ступені духовного екстазу, під час цих зібрань. Люди сходились з усієї округи, так що в невеличкому Ноттінгемі зібралось 12 тисяч слухачів. Його останнім місцем призначення у Пенсильванії було Фегг Манор. Тут проповідь Вітфілд спричинила ще більший ефект ніж у Ноттінгемі. Люди голосно кричали та падали на підлогу, простягаючи руки та погляд в небо, прохаючи про милість Божу. Вітфілду ця картина нагадала Судний День. Він писав: «можна було уявити, що ніхто не зміг би встояти від цієї сили й не почати кричати» [52]. Втім, серед всього натовпу знайшлася принаймні одна така людина, яка навіть викликала Вітфілда на дебати просто посеред атмосфери загального збудження (що було невдалою для цієї людини ідеєю). Френсіс Елісон був членом Синоду Філадельфії та прихильником Старого Світла. Після проповіді, поки багато людей все ще перебували в стані збудження, він підійшов до Вітфілда та викликав його на публічні дебати. Вітфілд зазначив (цілком справедливо), що це був не зовсім відповідний час, втім погодився. Елісон спитав його чому він вчить про те, що ті, хто не мають повної впевненості в спасінні, знаходяться в положенні осудження. Вітфілд відповів, що ніколи не вчив такій доктрині, але тільки тому, що віряни мають шукати повного запевнення. Натовп обурився, зрозумівши, що Елісон хотів привселюдно присоромити проповідника. Один чоловік викрикнув, що власноручно виведе Елісона зі зібрання. Тож Вітфілд знову зазначив, що наразі невдалий час для дебатів, а тому Елісон був вимушений ввічливо відкланятись та залишити зібрання. Цей епізод показав, що сторона антиревайвелістів почала переходити до рішучих дій.

Раніше, під час дебатів на Синоді Філадельфії, супротивники пробудження не змогли просунути на голосування рішення щодо підтвердження акту про мандрівних проповідників 1738 року, який міг би заборонити членам Синоду співпрацювати з Вітфілдом та йому подібними. Втім, зусиллями Гілберта Теннента та Семюеля Блера атмосфера на зібранні Синоду стала настільки напруженою, що вести дискусію, а тим паче приймати якісь рішення стало неможливо. Все це дуже нагадувало політичну боротьбу, з парламентськими протистояннями та методами обструкції. Теннент та Блер вважали, що роблять це на благо церкви та справи Євангелія. Втім, свідомо чи ні, їхні дії на Синоді заклали фундамент для того, щоб вже у травні наступного 1741 року відбудеться справжня схизма в середині американських пресвітеріан.

Відтоді ревайвелісти з Нью-Джерсі, такі як Гілберт Теннент, Семюель Блер, Джеймс Дейвенпорт та Джон Роуланд не були зацікавлені у вічних суперечках в синоді, а втім, регулярно навідували Філадельфію так само як і інші центри пробудження в Середніх Колоніях, щоб проповідувати до масових зібрань. Релігія стала головною темою для обговорення як на особистому рівні, так і в публічному полі. Особливо цей інтерес було видно в газетах, які були повні статтями зі захопливими описами пробудження, так і з жорсткою критикою «гарячих ентузіастів».

Один з яскравих прикладів публічного осудження ревайвелізму стався в баптистській церкві у Філадельфії, пастором якої був прибічник Вітфілда Дженкінс Джонс. Його асистент Ебанезер Кіннерслі написав критичну статтю в Пенсильванія Газет про візит Джона Роуланда до їхньої церкви, який супроводжувався проявами «ентузіастичної маячні» з криками, плачем, запамороченням тощо. Він наполягав на тому, що всі ті містичні переживання та одкровення були просто результатом розпеченої уяви публіки. Він виступив з осудженням Роуланда і з кафедри церкви, через що група прибічників Роуланда демонстративно встала посеред проповіді й покинула будівлю «в найбільш безладний та шумний спосіб». Кіннерслі нарікав, що

серед головних серед прибічників Роуланда були «жінка ... за якою пішли багато негрів та інших слуг, а також невеличка кількість людей вищого становища» [23]. Те, що слуги, негри та жінки були першими, хто покинув церкву, здавалось Кіннерслі підтвердженням істинності його зауважень. Втім, пастор Дженкінс Джонс публічно засудив дії свого асистента.

Влітку 1740 року Джордж Вітфілд знову відправився на південь, а його роль головного мандрівного проповідника та лідера пробудження в Середніх Колоніях перейняв Гілберт Теннент. Пізніше, в листопаді вони разом з Вітфілдом відправляються в подорож Новою Англією.

Ситуація в Середніх Колоніях у 1740 році показала постійно зростаючий конфлікт та розділення в середині євангельського руху. Антиревайвелісти всередині англіканської церкви та Синоду Філадельфії відкрито виражали побоювання щодо ефекту, який може спричинити невідконтрольні мандрівні проповідники та їхній ентузіазм. Помірковані євангеліки, такі як Семюель Блер та Джонатан Дікінсон радо сприйняли пробудження, втім шукали способів приглушити шумні ексцеси. Деякі радикальні євангеліки, як, наприклад Гілберт Теннент та Джеймс Девенпорт відкрито кидали виклик їхнім колегам служителям, публічно ставлячи під питання їхнє спасіння.

Чарльзтон був найбільшим містом південних колоній Британії з приблизно 6500 тисячами жителів. Особливістю півдня у середині 18 ст. була більш жорстка стратифікація суспільства, яке чітко поділялося за майновою ознакою на бідних та багатих, а також за расовою ознакою на білих та чорношкірих. Причому останні складали більшість населення і в переважній більшості були безправними рабами. Це створювало дуже напружену соціальну атмосферу. Повстання біглих рабів стали постійною загрозою для Південної Кароліни та всього регіону загалом. Небезпека ще більша походила від близькості до іспанських колоніальних володінь і постійної загрози вторгнення через війну між Британією та Іспанією. Так само й епідемії були частою проблемою для колоністів півдня. Так у 1738 році розпочалася

епідемія віспи, за якою одразу ж почалась епідемія жовтої гарячки у 1739 році.

Вітфілд був знайомий з усіма труднощами, з якими стикалось населення Південної Кароліни. Для нього все це було ознаками Божого гніву, що мало б створити сприятливі умови для євангельської проповіді про гріх та покаєння. До того ж Вітфілда, безперечно, напружував спосіб життя каролінців, які намагалися відтворити лондонський з його модою на розкіш та розваги. Такий зв'язок з метрополією значно відрізняв жителів Чарльзтону, які не мали глибокої релігійної традиції аскетизму та духовних пробуджень, від нащадків пуритан з Нової Англії чи Пенсильванії.

Ключовим союзником Вітфілда у Чарльзтоні став індепендентський пастор Джосая Сміт. Саме з його кафедри Вітфілд проголосив першу проповідь у Чарльзтоні 6 січня 1740 року, звинувачуючи слухачів у гріховності та світськості, наводячи нещодавні епідемії, повстання рабів та загрозу іспанського вторгнення як ознаки того, що суд Божий наближається. Втім, реакція аудиторії була спокійною та тихою. Вітфілд з прикрістю зазначав: «Ніщо не може бути більшою ознакою огрублості людей, ніж відсутність змін після Божественного відвідування» [52]. У результаті свого першого візиту до Чарльзтону Вітфілду не вдалося добитися звичайного ефекту масового покаєння та навернення.

Втім, вже навесні, після нетривалої подорожі до Саванни, Вітфілд повернувся до Чарльзтону і результати вже цього візиту були типовими для служіння Вітфілда. Він знову збирав великі натовпи слухачів і його зібрання перемістилися назовні з будівель різних християнських громад (окрім конгрегаціоналістів Вітфілд співпрацював ще з місцевими баптистами та гугенотами). Він продовжував проповідувати проти «гріховних розваг» таких як бали та вечірки з музикою. На цей раз Вітфілд з надією зазначав що «Бог мав намір відвідати деяких в Чарльзтоні зі своїм спасінням» [52].

Окрім того, Вітфілд також спромігся знайти собі ворогів серед англіканських служителів. У Чарльзтоні його головним супротивником став

англіканський комісар міста Александер Гарден. Хоча після їхньої першої зустрічі у січні Вітфілд залишив хорошу оцінку про Гардена, їхні відносини погіршились, коли останній звинуватив Вітфілда у публічних заявах проти його власного авторитету та нападах на англіканських священників загалом.

Справляти з наслідками візиту Вітфілда у Південну Кароліну довелося місцевому лідеру конгрегаціоналістів Джосаї Сміту – одній з центральних фігур поміркованого ревайвелізму середини 18 ст.. Сміт був тією ланкою, яка пов'язувала південні колонії, що не мали власної євангельської традиції, з ревайвелізмом Середніх Колоній та Нової Англії. Він зіграв дуже важливу роль у захисті служіння та репутації Вітфілда, а також контролював хід пробудження у Південній Кароліні. Бувши поміркованим ревайвелістом, Сміт виступав проти всіляких крайнощів тодішнього ревайвелізму – егалітаризму, ентузіазму та комерціалізації служіння. Він відіграв важливу роль у становленні особливої форми євангельського християнства, яке було характерним для півдня колоній, а пізніше Сполучених Штатів: євангелізм, який критикував надмірний консюмеризм плантаторів, але стояв на захисті расової сегрегації.

Джосая Сміт народився 1704 року в багатій та впливовій родині Смітів з Чарльзтону. Його дід Лендгрейв Томас Сміт навіть служив губернатором Південної Кароліни у 1693-94 рр.. Його батько доктор Джордж Сміт був впливовим конгрегаціоналістом в переважно англіканському півдні. Він здобув освіту в університеті Единбургу, де затвердився в кальвіністських доктринах. Після народження Джосаї Сміти перебрались на Бермудські острови – важливий аут пост в мережі британської трансатлантичної торгівлі. Бермуди мали тісні культурні та релігійні зв'язки як з метрополією, так і з американськими колоніями. Втім, більшість населення островів належали до англіканської церкви й Сміти були частиною невеликої громади розкольників, найбільший вплив на яких здійснювали конгрегаціоналісти з Бостону. Батько Джосаї Сміта бажав бачити більше служителів церкви, навчених «правильним» доктринам, тому відправив сина здобувати освіту до

Гарвардського коледжу в Массачусетсі. Джосая закінчив коледж 1725 року й повернувся до Незалежної церкви на Бермудах, де був тепло сприйнятий громадою, яка згодом підтвердила його готовність бути рукопокладеним у Бостоні.

Найбільш впливовий бостонський пастор Бенджамін Коулман, лідер церкви на Бреттл Стріт та один з викладачів Гарварду, залишив нам дуже схвальну характеристику Сміта в передмові до його ординаційної проповіді: «Це честь для нашого коледжу мати такого сина, яким можна вихвалитися серед островів». Сміт завоював прихильність конгрегаціоналістів у Бостоні, на Бермудах і пізніше в Південній Кароліні через свій талант проповідника, вірність кальвіністським доктринам, знання та повагу до Біблії та безкомпромісність у викритті гріховних вад суспільства. Останнє Сміт вважав своїм святим покликанням та місією – очищення аморального суспільства Бермудських островів (а пізніше Південної Кароліни) від духовної нечистоти та «поклоніння ідолам задоволень та багатства» [24].

Сміт не зміг довго попрацювати на Бермудах через два потужних урагани, які забрали життя багатьох членів його конгрегації й залишили місцеву незалежну церкву без ресурсів для існування. У 1727 році Сміт разом із батьком здійснили коротку подорож до Бостону, що, ймовірно, було пов'язано з необхідністю розв'язати фінансові проблеми. Наступного року Джосая Сміт з родиною повернулися до Південної Кароліни. Сміт отримав посаду молодшого пастора у конгрегації в Каінхої, містечку недалеко від Чарльзтону. Тут він служитиме все своє життя, пройшовши шлях від пробуджень Вітфілда до Війни за незалежність США. У 1734 році він також стане молодшим пастором у Чарльзтоні й після смерті свого колеги Нейтона Бассета у 1738 році стане лідером місцевої незалежної церкви.

Сміт добре сприйняв приїзд Вітфілда та пробудження, яке він вважав справжньою роботою Духа Святого, проте він мав сильні упередження щодо екстремальних проявів ентузіазму, які супроводжували масові зібрання. До того ж Сміт сам висловлював Вітфілду занепокоєння щодо нападів

останнього на їхніх братів та колег служителів. З усім тим, Джосая Сміт став одним з найбільших його адвокатів Вітфілда та його служіння. Одразу після від'їзду останнього Сміт вступив у полеміку з Александром Гарденом на сторінках Саус-Керолайна Газет та у чисельних листах.

Так, у номері цієї газети за 12 січня 1740 року з'явився лист Сміта, адресований одному з бостонських служителів (скоріш за все Коулману). В ньому Сміт подає себе як неупереджений третейський суддя. Він зазначає, що не робив завчасних висновків про Вітфілда, поки особисто не зустрівся з ним, і тепер з усією ширістю підтримує його роботу. Сміт підкреслює свою підтримку нападів Вітфілда на «бали та опівнічні зібрання, особливо в теперішньому стані нашої провінції». Він зазначає, що емоційні ексцеси, які траплялись під час проповідей Вітфілда, турбують і його також. Сміт приписує такі емоційні та навіть екстатичні прояви тому, що Вітфілд робив особливий наголос на гніві Божому, але далі зазначає, що вважає Вітфілда людиною толерантною та з широким кругозором. Також Сміт вважав, що Вітфілду «не вистачало милосердя» стосовно деяких служителів церкви, втім Сміт тут же виражає захоплення тим, що Вітфілд як священник офіційної англіканської церкви поділяв ті ж самі доктрини, такі як первородний гріх.

У відповідь на свою апологетику Вітфілда Сміт отримав довгий лист з критикою від Александра Гардена, який публікувався у Саус Керолайна Газет під псевдонімом «Арміній» (відсилання на ворожу кальвінізму теологію армініанства). Спершу Арміній обвинувачує Сміта в непослідовній критиці ентузіазму Вітфілда. Для автора дивним є той факт, що Сміт визнає Вітфілда ентузіастом (тобто визнає, що частина його «одкровенень» може бути плодом уяви), а потім хвалить його, порівнюючи з пророком Ісаєю та самим Христом. Найбільше обурення в Армінія викликає те, що Сміт, подаючи себе як захисника свободи та терпимості в Тілі Христа, підтримує Вітфілд не просто у не достатку милосердя до священнослужителів, а в прямому осудженні їх як таких, що мають горіти в пеклі. Арміній робить висновок, що Сміт симпатизував Вітфілду не через його благочестя, а через підтримку його

теології, зокрема доктрини про первородний гріх, яку автор вважає несучасною та ірраціональною.

Джордж Вітфілд не допоміг Сміту в намаганні змалювати його як помірнього євангеліка, розпаливши багаття публікацією «Трьох листів від преподобного містера Дж. Вітфілда» у лютому 1740 року. Ця публікація ще більше вразила та розлютила Гардена та помірних англікан. По-перше, Вітфілд прямо засудив архієпископа Джона Тіллотсона, який мав підтримку навіть серед євангеліків, таких як Коулман. «[Тіллотсон] знає енше про справжнє християнство ніж Магомет» писав Вітфілд. По-друге, Вітфілд звернувся до рабовласників півдня, засуджуючи їх через надто жорстоке поводження з рабами, згадуючи свій досвід спілкування з чорношкірими рабами та жаль, який вони в нього викликали. Розуміючи, що це викличе лють багатьох білих жителів півдня, Вітфілд, з усім тим, заявив: «Бог осуджує вас за ваші зловживання та жорстокість стосовно бідних негрів» [23]. Особливе попередження Вітфілд приборіг для жителів Південної Кароліни, які мають покаятися за їхні гріхи та аморальність й отримати Божий захист, який в разі відмови залишить колоністів сам на сам з епідеміями, повстаннями рабів та вторгненням іспанців.

Це дало змогу Гардену та іншим антиревайвелістам розпалити багаття критицизму проти Вітфілда. Втім, Сміт продовжував змальовувати Вітфілда як поміркованого євангеліка та Божого слугу. Його проповідь «Характер, проповідь тощо преподобного містера Джорджа Вітфілда, представлені неупереджено та підтримані» стала однією з найпотужніших апологетик як служіння самого Вітфілда, так і поміркованого ревайвелізму загалом. Проповідь одразу ж була відправлена в друк у Бостоні Бенджаміном Коулманом. Бенджамін Франклін, відомий своєю прибутковою дружбою з Вітфілдом, також надрукував цю проповідь у Філадельфії. Пізніше вона стане вступом до Вітфілдових «П'ятнадцяти проповідей на різні важливі теми».

Бостонські пастори Коулман та Вільям Купер написали власний вступ до проповіді Сміта, в якому доводили, що пробудження не слугують «жодній

особистості або партії, але первісному благочестю та кафолічному християнству». Вітфілд у вступі називається «Дивом епохи», а Сміт характеризується як людина зі здоровим глуздом та поміркована, що давало йому змогу давати об'єктивну оцінку подіям пробудження та самому Вітфілду.

Загалом, як і у своєму першому листі, Сміт дає позитивну оцінку Вітфілду, критикуючи окремі моменти його служіння. Перш за все, він встає на захист Вітфілдових доктрин про первородний гріх, оправдання вірою, духовне відродження та дію Духу Святого через почуття. Сміт зазначав, що не зважаючи на думку щодо старомодності цих доктрин, вони є показником справжнього та поміркованого християнства. Так, він зазначав, що ці доктрини зберегли Вітфілд як від крайнощів радикальних євангеліків, так і від мертвої раціональності англіканців. Щодо роботи Духа через почуття та внутрішні переживання, найбільш контроверсійної доктрини Вітфілда, Сміт зазначав, що той все одно слідував поміркованим шляхом, не проповідуючи радикальні форми духовного ентузіазму з його вірою в зцілення та говорінням іншими мовами.

Світ критикує Вітфілда лише за його непомірні напади та звинувачення в бік супротивників. Сміту навряд чи сподобались атаки Вітфілда на архієпископа Тіллотсона, каролінських рабовласників та звинувачення англіканських священників загалом у тому, що вони перестали проповідувати про «справжню природу відродження». Втім, для Сміта така поведінка Вітфілда була всього лише небажаним наслідком його жаги до благочестя та ортодоксії в церкві. Сміт та Коулман зі своїми прибічниками давали попередження Вітфілду, що, не дивлячись на його славу, можуть перестати його підтримувати й обернуться проти нього, як це станеться пізніше з Гілбертом Теннентом та Джеймсом Дейвенпортом.

Проповідь Сміта стала хорошим фундаментом для захисників Вітфілда в тій боротьбі, що розгорталася навколо цього «Сину Грому» та пробуджень загалом. Втім, сам Вітфілд не став прислухатися до порад припинити

конфронтацію з його супротивниками, яких він продовжував звинувачувати у фарисействі та зраді справжнього християнства.

Вітфілд продовжував навідувати Чарльзтон та проповідувати в церкві Сміта літом 1740 та зимою 1741 року. Втім, Вітфілд почав дуже рідко згадувати його у своїх «Журналах». У Чарльзтоні в нього з'явилися нові учні, серед яких варто виділити Хью Браяна – сина багатого плантатора, який став найгарячішим прибічником Вітфілда.

У листопаді 1740 року відбулася трагічна подія, яка дала сприяла духовному пробудженню міста. Чарльзтон охопила пожежа і, хоча обійшлося без жертв, третина міста була зруйнована. Це дало можливість для Джосаї Сміта продовжити заклики до покаяння містян і зміни гріховного способу життя. Він знову звинувачував жителів Чарльзтону в погорді, надмірній розкоші, споживацтві, розпусті й одним з найбільших гріхів містян він вважав міжрасові сексуальні зв'язки. Він закінчив тим, що це покарання ще було милостивим з боку Бога, і вона аж ніяк не може зрівнятися тим судом, який чекає не тільки на їхню колонію, але й на весь світ в останні дні. Коли Вітфілд прибув до Чарльзтону в грудні його проповідь віддзеркалювала те, що говорив Сміт.

Хью Браян також скористався можливістю просунути свої більш радикальні у своєму ідеї. Разом з Вітфілдом він створив та опублікував лист, в якому Браян доводив, що Чарльзтон переживав на собі Божий суд через англіканських сліпих поводитирів, які подібно до Юди Іскаріота зрадили Христа та його принципи. За його думкою, ті, хто критикує Вітфілда, більше турбуються про власне становище та авторитет, аніж про загубленні душі «що блукають в єгипетській п'їтьмі». Якщо Сміт звинувачував все суспільство в гріховності, то Браян всю провину за лиха Чарльзтону переклав на священників. Цей випадок ще більше розділив поміркованих та радикальних євангеліків. Це також призвело до певного розладу у відносинах Сміта та Вітфілда. Сміт вже попереджав останнього щодо неприпустимості публічного звинувачення протестантських пасторів, з усім тим, під

керівництвом Вітфілда, Хью Браян опублікував найбільш жорсткі обвинувачення на сторінках Саус-Керолайна Газет. Така поведінка призвела навіть до тимчасового арешту та утримання під наглядом Вітфілда та Браяна. Супротивники Вітфілда серед англіканців-раціоналістів вбачали коріння подібних ексцесів у доктринах первородного гріха та виправдання вірою, які проповідували Вітфілд та його прибічники. Сильним ударом по позиціях ревайвелістів також стало самогубство Анни Ле Брессор, в чому звинуватили саме Вітфілда, називаючи її його «головною прибічницею».

Хоч би що там було, пробудження в Чарльзтоні продовжувалось, як і протистояння між різними партіями. Джосая Сміт грав провідну роль в цьому русі у південних колоніях, адже Вітфілд приходив і уходив, а всю основну роботу по просуванню та захисту євангельського руху здійснювали Сміт та його конгрегація. Не дивлячись на екстравагантну поведінку Вітфілда та радикальні крайнощі інших ревайвелістів, Сміт продовжував обстоювати та захищати їхню спільну справу пробудження в колоніальній пресі. Вітфілд ще декілька разів навідувався до Чарльзтону у середині 1740-х років і в домі зібрань Сміта знову збирались величезні аудиторії слухачів.

До кінця 1740-х років пробудження в Чарльзтоні поступово почало згасати. До того ж Сміт пережив сильний серцевий напад у 1749 році, що обмежило його можливості активно служити та писати як раніше. Особа Сміта та його служіння є досить показовими. Вони дають зрозуміти, що хоч Вітфілд і відіграв рішучу роль в Першому Великому Пробудженні, проте «менеджерами» руху були місцеві пастори, які продовжували розвивати пробудження після його відбуття. Іноді Вітфілд залишав по собі великі проблеми, з якими люди подібні до Сміта мали справлятися самостійно. Служіння Вітфілда залежало від мережі прибічників у колоніях. Зрештою, Сміт також був яскравим представником поміркованих євангеліків, які не дивлячись на ексцеси Вітфілда, залишалися вірними справі пробудження.

Пробудження у Нортгемптоні стихли ще у 1736 році, проте жителі Нової Англії продовжували очікувати ще більшого й масштабнішого

пробудження. Новини про прибуття Вітфілда до Америки та про його служіння у Філадельфії 1739 року оживили надії багатьох євангельських служителів. Він почав отримувати листи від пасторів з різних міст із запрошенням проповідувати з їхньої кафедри.

Одним з них був впливовий бостонський пастор Бенджамін Коулмен з церкви на Бреттл Стріт. Він написав Вітфілду листа із запрошенням ще в грудні 1739 року, після чого Вітфілд зазначив, що зможе навідатись до Нової Англії в кінці літа 1740 року. Джонатан Едвардс також чув про Вітфілда та його пробудження і восени 1739 року сам отримав листа, в якому Вітфілд висловлював бажання приїхати до Нортхемптону й побачити результати пробудження 1734-1735 рр. Едвардс надіслав листа у відповідь, в якому радо запросив Вітфілда до Нортгемптону, проте попередив, що не варто очікувати чогось значного. Джонатан Едвардс вже знав як пробудження починаються, і як вони згасають, втім не втрачав надії на те, що нове пробудження було ознакою пришествя Царства Божого.

Отже, у вересні 1740 року Вітфілд розпочав свій проповідницький тур Новою Англією, прибувши в Ньюпорт, Роуд Айленд. Приїзд Вітфілда був довгоочікуваним для жителів Нової Англії. В кожному місті Вітфілд збирав тисячі слухачів, які раніше тільки читали в газетах про дивовижного проповідника. Люди залишали свої ферми й вся округа ставала пустою, коли Вітфілд приїздив з проповіддю. У Ньюпорті Вітфілд провів декілька зібрань у переповненому будинку для зібрань в конгрегації Натаніеля Клепа. Тут же він зустрів Джонатана Барбера, радикального євангеліка та ентузіаста, котрий вже декілька місяців блукав Новою Англією, очікуючи вказівки Святого Духа. Вітфілд вже раніше писав йому, що не засуджував такі чуттєві духовні пошуки молодого служителя, проте радів, зазначаючи, що і сам мав подібні містичні переживання. Втім, він попередив Барбера, що варто очікувати переслідувань від людей, коли Бог так незвично діє в його житті. Після зустрічі в Ньюпорті Барбер стане частиною мандрівної команди Вітфілда й пізніше займе пост наглядча в його будинку милосердя в Саванні.

Головним місцем призначення Вітфілда був Бостон, куди він прибув 18 вересня. На той час це було найбільше місто американських колоній з 17 тисячами жителями. Щоправда, Бостон переживав період певного занепаду й повільно втрачав населення до початку Американської революції. Війни з Іспанією та Францією залишили в місті багато вдів та сиріт. Високі податки та чимраз вища інфляція сприяли зростанню кількості місцевої бідноти, яка дуже активно відреагувала на проповідь Вітфілда, а пізніше й радикалів, таких як Джеймс Дейвенпорт та інші. Послання про те, що всі люди є однаково грішні та рівні перед обличчям Божого гніву, а спасіння душі є набагато ціннішим ніж становище в суспільстві чи багатство, давало втіху та надію для знедолених жителів Бостону.

Як завжди, Вітфілд перш за все спробував налагодити контакт з представниками його власної англіканської церкви. Так, він мав зустріч з англіканським комісаром у Бостоні Тімоті Катлером, колишнім конгрегаціоналістом та ректором Єльського коледжу. Для більшості жителів Нової Англії Катлер був відступником, а деякі спекуляції доходили до того, що звинувачували його в таємній приналежності католицтву (жахливий гріх для англо-американських пуритан). Він був найпотужнішим прибічником офіційної англіканської церкви в колоніях. Катлер та Вітфілд одразу ж зіткнулись з непорозумінням щодо зв'язків останнього з «розкольниками». Тімоті Катлер вважав, що їхня ординація не мала легальної та канонічної сили, адже відійшовши від англіканської церкви «розкольники» втратили апостольську хіротонію (рукопокладення). Вітфілд же вважав їхню ординацію легітимною, перш за все через те, що вони проповідували доктрину народження згори: «Я бачив відродженні душі серед баптистів, серед пресвітеріан, серед індепендентів і серед люду Церкви – всі діти Божі й все ж всі народженні згори через різні способи поклоніння». Мабуть, екуменічність Вітфілда була занадто прогресивною для свого часу, тим паче для такого консерватора як Катлер. Втім, їм вдалося розійтися з миром, але Вітфілд був значно приязніше прийнятий місцевими конгрегаціоналістами.

Особливо тепла зустріч чекав Вітфілда від Бенджаміна Коулмана на Бретл Стріт.

Дуже цікаво спостерігати за тим, як висвітлює проповідь Вітфілда бостонська преса у порівнянні з його «Журналами». З цього порівняння можна чітко простежити тенденцію Вітфілда завищувати числа слухачів його проповідей. Так, наприклад, Вітфілд зазначає, що 20 вересня по обіді він проповідував для 8 тисяч людей, а газети зазначають, що зібрання налічувало тільки 5 тисяч. Втім, говорячи про таку кількість слухачів, розбіжності в декілька тисяч нам видаються незначними. Ба більше, навіть із сучасними технологіями ми спостерігаємо як кількість людей під час масових зібрань оцінюється по-різному в залежності від того, хто дає оцінку. Одне можна сказати точно – Вітфілд був сенсацією не тільки для Бостона, але і для всіх британських колоній у Північній Америці.

Майже кожного дня Вітфілд проводив масові зібрання в різних частинах міста, проповідуючи по 2-3 рази на день. У своїх записах він зазначає, що у неділю 21 вересня він проповідував зранку у церкві на Бретл Стріт, а по обіді у Томаса Фокскрофта в Олд Брік Чорч, де загалом зібралося 15 тисяч людей, майже все населення міста, щоб послухати проповідь (газети писали про 8 тисяч людей). Наступного дня в Новій Південній церкві сталася трагедія. Під час проповіді Вітфілда обвалилася одна зі старих галерей, не витримавши навантаження. 5 людей загинуло, проте Вітфілд продовжив свою проповідь. Звичайно, можна говорити про неделікатність Вітфілда, проте варто пам'ятати, що сам Вітфілд, як і його прибічники й більшість слухачів були кальвіністами. Для них падіння галереї та загибель людей були наслідком суверенної дії Бога, що тільки підтверджувало послання Вітфілда про близькість суду. Натовп хотів, щоб Вітфілд продовжував проповідь, а для багатьох людей ця трагедія стала найкращою нагодою, щоб подумати про власне спасіння.

Бувши великим прихильником освіти Вітфілд навідався до Гарварду та Слю, які розчарували його невеликими розмірами та світським духом.

Вітфілд зазначив, що серед студентів були популярними «погані книги», які навчали природній релігії, а не пуританська класика про первородний гріх та Боже Провидіння. Втім, пізніше Вітфілд стане одним з найпалкіших спонсорів цих коледжів. Він також проводив зібрання в навколишніх містечках. Так, 27 вересня Вітфілд провів найчисельніше зібрання за весь час свого служіння, на якому зібралося понад 15 тисяч осіб з усієї округи Бостона. Багато людей були глибоко зачеплені його проповіддю і сам Вітфілд згадував свої переживання: «Це ніщо інше як Дім Божий та Ворота Небес».

Під час перебування в Бостоні Вітфілду також вдалося зібрати найбільші пожертви для «Вітанії» за весь його тур колоніями. Тільки за один день служіння 28 вересня в церкві на Бреттл Стріт він зібрав 1 тисячу фунтів, а загалом сума пожертв у Бостоні та околицях склала 3 тисячі фунтів. Також Вітфілд провів дві приватні зустрічі, які показують егалітарний характер його служіння. Перша зустріч була з губернатором Массачусетсу Джонатаном Белхером, який був євангеліком та шанувальником Вітфілда. Друга зустріч відбулася за наполягання великої групи чорношкірих рабів, для яких Вітфілд підготував спеціальну проповідь про навернення ефіоплянина з книги Дій Апостолів 8.

Ще один тиждень Вітфілд провів проповідуючи в різних місцях Мену та Нью Гемпширі. У цій місцевості він не зустрів такого ажіотажу як південніше й іноді стикався з нейтральною реакцією на його проповідь. Втім Вітфілд продовжував вірно проповідувати про необхідність народження згори й придбав певну кількість нових послідовників. Так, пастор з Мену Джон Роджерс, який сам пережив нове народження під час служіння Вітфілда й став одним з його відданих прибічників й головною фігурою пробудження в Мені та Нью Гемпширі, яка набере силу тільки у 1741 році.

Повернувшись до Бостону Вітфілд почав поступово наслідувати проповіді Гілберта Теннента, які були направлені проти не навернених служителів церкви. У своїх записах він зазначав: «Я переконаний, що

більшість проповідників говорять про невідомого їм Христа». Хоча це й спричиняло дискомфорт для його поміркованих прибічників, таких як Коулман, Вітфілд все є таки продовжував збирати величезні аудиторії слухачів. Якщо вірити його записам, то на прощальну проповідь 12 жовтня зібралося 20 тисяч слухачів – найбільший натовп коли-небудь зібраний в Америці на той час.

З Бостону Вітфілд вирушив до Нортгемптон, щоби виконати обіцянку дану Джонатану Едвардсу, який жив в надії, що згасле 5 років тому полум'я пробудження знову охопить долину ріки Коннектикут. За свідченнями очевидців, Едвардс плакав весь час проповіді Вітфілда, який своєю чергою був вражений благочестям та любов'ю в сім'ї Едвардсів. Пізніше Джонатан Едвардс звітував, що приїзд Вітфілда став каталізатором нового пробудження в Нортгемптоні, яке принесло хороші результати. Так, декілько дітей Едвардса пережили народження згори. Джонатан Едвардс взяв керування пробудженням у свої руки, оберігаючи свою паству від крайнощів, в які могло завести вчення Вітфілда. Одразу після відбуття відомого проповідника Едвардс розпочав серію проповідей, засновану на притчі про сіяча з 13 розділу Євангелія від Матвія. Його послання полягало в тому, що недовготривалі епізоди гарячої проповіді та плачу ще не означали спасіння душі, а занадто емоційна віра може стати каменем спотикання для інших. Нове пробудження в Нортгемптоні у 1740-1742 році, як і попередні пробудження Едвардса, а до того Стоддарда, хоч і було нетривалим, проте цілком задовольнило Едвардса. Про ці події читаємо в «Розповіді про релігійне відродження в Нортгемптоні в 1740-1742 рр.», яке перегукується з «Вірною розповіддю» про 1734-1735 роки. Едвардс зазначає, що приїзд Вітфілда та подальша дія Духа Святого, закріпили ті позитивні зміни, які й так відбувалися в суспільстві Нортгемптона, особливо серед молоді. Це пробудження призвело до зростання кількості повних членів конгрегації Едвардса та підписанню жителями міста нового заповіту, що було традиційною практикою для нащадків пуритан Нової Англії. В цьому

договорі жителі Нортгемптону обіцяли Богу та один одному вести благочестивий спосіб життя й всі свої зусилля застосовувати задля «справи поширення релігії».

Загалом, тур по Новій Англії був найбільш успішною частиною подорожі Вітфілда Америкою у 1739-1741 рр.. Про це свідчать багато свідоцтв не тільки служителів церкви, а й звичайних колоністів, які описували загальне захоплення пробудженнями, які влаштовував Вітфілд, та власні досвіди переживання духовного відродження. Ось як Нейтан Коул, масачусетський фермер та один з очевидців пробудження описує, як люди збиралися на проповідь Вітфілда: «Я побачив перед собою як підіймається хмара або туман; спершу я подумав, що вона підіймається з великої річки, проте коли я підійшов ближче до дороги, я почув шум схожий на низький гуркіт грому і зрозумів, що то був шум копит коней, які спускалися дорогою і та хмара була хмарою пилу... Я бачив людей та коней, які прослизали повз хмару як тіні ... здавалося, кожен кінь з усієї сили несе свого вершника, щоб почути новини з Небес про спасіння душ» [47].

Ось як Коул описує саму проповідь Вітфілда і той ефект, який вона здійснювала на слухачів: «Він виглядав майже ангельські; молодий, худий, гнучкий парубок перед декількома тисячами людей зі сміливим та безстрашним обличчям ... він виглядав так, наче був зодягнений у владу Великим Богом ... І від слухання його проповіді моє серце отримало рану; Божим благословенням мій старий фундамент було розтросчено і я побачив, що моя праведність не спасе мене; потім я був переконаний доктриною обраності й одразу почав сперечатися з Богом через це; бо щоб я не робив це не спасе мене; і Він з вічності назначив хто спасеться, а хто ні» [47].

Проповідь Вітфілда призвела до того, що Коул «сперечався» з Богом ще два роки, подібно до того, як і Джонатан Едвардс в молодості не міг прийняти доктрини кальвінізму. Свою розповідь Коул завершує описом надприродної зустрічі з Богом у видіння, після якого він народився згори. Свідоцтво Нейтана Коула було типовим для євангеліків того періоду.

Пізньої осені Вітфілд продовжив свою подорож Середніми Колоніями, навідуючи вже знайомі та дружні громади, в яких буяло пробудження. Взимку він повернувся до Південної Кароліни та Джорджії й наступного року відплив назад до Англії. Загалом, його друга подорож по Америці в 1738-1741 рр. мала величезний успіх. Його театральний стиль проповіді просто неба, широке висвітлення діяльності в пресі та зв'язки з місцевими євангеліками довели свою ефективність. Вітфілд став загально американською знаменитістю й майже в багатьох місцях в колоній продовжувалось духовне пробудження, що призвело до того, що американці стали не просто релігійними, а дуже релігійними. Втім, конфронтація з консервативними представниками офіційної англіканської церкви, звинувачення їх у фарисействі та дружба з радикалами, такими як Теннент, Девенпорт та Крос заклали основу для жорсткого протистояння між різними партіями щодо пробуджень і призведуть зрештою до згасання руху й завершення Першого Великого Пробудження до середини 1740-х років.

2.2. Пік Першого Великого Пробудження у 1741р.: конфлікт радикалів, поміркованих та антиревайвелістів.

Євангеліки Нової Англії вже давно очікували нового пробудження, маючи стійку традицію регулярних духовних відроджень ще з 17 ст.. Такі пастори як Джонатан Едвардс, Бенджамін Коул та Томас Фокскрофт знали як проповідувати пробудження і як ним управляти. Так, одразу після від'їзду Вітфілда місцеві проповідники розпочали свою роботу, націлену на збереження цього інтересу. Для багатьох таке масове пробудження інтересу людей до питань спасіння було свідоцтвом виконання біблійних пророцтв про «останні жнива».

Бостонські пастори ревайвелісти також прагнули взяти пробудження під свій контроль, сподіваючись, що такий інтерес був не лише результатом таланту та знаменитості Джорджа Вітфілда. Наприклад, Бенджамін Коулман

в одній з проповідей закликав членів своєї конгрегації слідувати за офіційно встановленими служителями пробудження в місцевих громадах, а також закликав всіх людей, навіть слуг та рабів, шукати універсального пробудження душі, покаяння та навернення.

Представники влади колоній Нової Англії також позитивно ставилися до пробудження. Окрім власне внутрішніх духовних мотивів, благочестива влада колоній вбачала в цьому русі шлях до загального покаяння, яке могло б вирішити політичні та економічні проблеми, відвернувши Божий суд від їхніх провінцій. У 1740-х роках всі колонії переживали не найкращі часи, з огляду на постійні епідемії, війну з Іспанією, постійну загрозу війни з французами та їхніми індіанськими союзниками й пов'язані з усім цим економічний спад та інфляцію.

На хвилі пробудження місцеві представники влади почали використовувати рух для своїх цілей. Так, Джонатан Белхер, ревний євангелік та все більш непопулярний губернатор Массачусетсу, закликав до всенародного дня посту та молитви у грудні 1740 року, щоб прохати Бога про розв'язання цих проблем. Ревайвелісти підхопили цю пропозицію губернатора, що стало для них черговим підтвердженням дії Духа Божого та нової Реформації суспільства.

Поки пастори в Бостоні продовжували проповідувати пробудження, в інших частинах Нової Англії активізувалися мандрівні проповідники. У грудні 1740 року свій тур Коннектикутом та іншими колоніями на півночі розпочав Гілберт Теннент разом із Деніелем Роджерсом, молодим прибічником Вітфілда. Подорож Теннента тривала до кінця березня й продовжила те, що почав Вітфілд – підтримувала зацікавленість публіки у відродженні релігії в Новій Англії.

Місцеві пастори-євангеліки радо вітали служіння Теннента, однак його радикальність часто призводила до незручностей і навіть конфліктів. Якщо тілесні вираження емоцій та загальний ентузіазм під час служінь завдавав невеликий дискомфорт поміркованим євангельським пасторам Нової Англії,

то відкриті напади Теннента на офіційних служителів церкви призвели до протистояння антиревайвелістів і поглиблювали розкол між поміркованими та радикальними євангеліками. Втім, станом на 1741 рік Теннент та інші радикали все ще мали підтримку більшості поміркованих ревайвелістів у Бостоні.

Томас Прінс саме в той час починає видавати свою «Християнську історію», в якій виражав свій захват його лідерськими та проповідницькими здібностями. Втім, Прінс виражав занепокоєння «проповіддю жаху», якою, на його думку, Теннент відлякував деяких щирих християн від участі в таїнстві вечері Господньої. Загалом, Прінс та інші помірковані євангеліки підтримували служіння Теннента, адже воно призводило до значного росту зацікавленості справами релігії в їхніх громадах і, як наслідок, до зростання кількості навернених і повних членів конгрегацій. Вантаж захисту пробуджень від нападів та звинувачень антиревайвелістів, таких як Тімоті Катлер та Чарльз Чонзі, перекладався на місцевих поміркованих пасторів. Мандрівним проповідникам-радикалам як Вітфілд, Теннент та Девенпорт часто просто не вистачало часу (або бажання) на участь в публічних дебатах в пресі та закладах вищої освіти, які почались стосовно пробудження.

У кінці березня 1741 року Теннент відправився вже до Середніх Колоній зі своїм проповідницьким туром, де також мав успіх. Деніель Роджерс продовжив роботу мандрівного проповідника в Новій Англії, особливу увагу приділяючи служінню в Гарварді та проповіді африканським рабам. У квітні Теннент із задоволенням звітує про свою роботу у листі до Вітфілда, зазначаючи, що тисячі людей всіх віків та рас були стурбовані станом їхніх душ через його проповідь. Він звітував, що пробудження мало успіх і в інших місцях, не малу заслугу в чому мав і Джеймс Дейвенпорт, який також продовжував служіння мандрівного проповідника в Середніх Колоніях.

Після проповідницьких турів Вітфілда та Теннента, пастори Нової Англії наполегливо працювали для продовження пробуджень. Томас Прінс

вірив, що Вітфілд пробудив людей, Теннент переконав їх, але більшість навернень та основна частина Пробудження почалась після їхнього від'їзду. Багато церков почали проводити щоденні зібрання, які інколи продовжувались цілу ніч. Пастори збирали окремі зібрання для молоді, жінок та рабів і були заваленні проханнями провести особисті консультації з людьми.

Томас Прінс зазначав, що цей час пробудження докорінно змінив Бостон: «Саме обличчя міста, здавалося, дивним чином змінилося. Дехто, хто не був тут з кінця осінні, розповідали мені про своє велике здивування через зміну в зовнішньому вигляді та поведінці людей... Навіть негри та хлопчачки з вулиць вже не проявляли свою звичайну грубість: я знаю, що багато хто з них пережив зміну, і тепер вони формують релігійні спілки» [34]. Таверни також спустіли й туди навідувались лише ті, хто приїздив до міста. Пастори знаходили історичні паралелі сучасним подіям в П'ятдесятниці та перших роках існування Церкви. Такий самий ефект спостерігався не тільки в Бостоні, але й в багатьох інших місцях американських колоній Британії. Схожі розповіді від пасторів з різних куточків Нової Англії читаємо у «Християнській історії» Томаса Прінса. Значна кількість авторів зазначають, що зміни поступово почалися перед приїздом Вітфілда й основні зрушення почалися вже після його проповідей.

Зусиллями Даніеля Роджерса, який невтомно й безперервно мандрував і проповідував різними місцями Нової Англії, новини про пробудження почали надходити з Мену та Нью Гемпшира восени 1741 року.

У долині річки Коннектикут, історичному центрі пробуджень, також відбувались події, незвичні за своїми масштабами та впливом на психоемоційний стан зазвичай суворо стриманого суспільства. Звичні для євангеліків проповіді про гнів Божий та необхідність спасіння спричиняли масові істерії серед колоністів, які помірковані пастори вже не могли контролювати й давали людям волю у вираженні їхніх емоцій. За свідченнями Стівена Вільямса, під час зібрань Джонатана Едвардса у Сафілді,

Коннектикут люди почали так голосно й сильно кричати під враженням від проповіді, що їх не можливо було зупинити й агонічні крики охопили вулиці міста. 8-го липня 1741 року Вільямс став свідком проповіді, яку більшість авторів вважають піком Першого Великого Пробудження. Джонатан Едвардс, не застосовуючи театральних методів Вітфілда, призвів до плачу та криків публіки до небес з благанням милості та впевненості у спасінні. В той день він виступив з однією зі своїх найвідоміших проповідей – «Грішники в руках розгніваного Бога». Він говорив у своєму звичайному стилі – спокійно, проте впевнено. В проповіді міститься близько 20 метафор, що зображують стан не наверненого грішника, найпотужніша з яких – павук, що звивається над вогнем Послання Едвардса не залишило байдужим нікого: раніше пасивні слухачі були пробудженні й шукали того глибокого емоційного переживання, яке могло б підтвердити, що вони врятовані від участі огидного павука в руках розгніваного Бога.

Великий вплив на розповсюдження пробудження в Новій Англії та Середніх Колоніях справили Еліазар Віллок, Ендрю Кросвел та Джеймс Девенпорт, мандрівні проповідники радикального пробудження. У 1741 році вони проводили зібрання по всій Новій Англії й все ще мали підтримку більшості служителів, з огляду на позитивні зміни, які відбувалися після приїзду мандрівних проповідників. На той час євангеліки Нової Англії (і помірковані, і радикальні) все ще були відносно єдиним рухом. Втім, проблеми навколо тілесних проявів ентузіазму, а також питання не підконтрольності мандрівних проповідників та їхніх нападів на не навернених служителів дуже скоро призвели до розколу руху, різного роду скандалів та згасання Великого Пробудження.

2.3 Радикалізація Пробудження, дебати навколо його легітимності та згасання руху

Після відбуття Вітфілда Джеймс Девенпорт зайняв місце загальної знаменитості та каталізатора пробуджень поруч з іншими ревайвелістами – Гілбертом Теннентом, Ендрю Кросвеллом та Елізаром Віллоком. Здавалося, що всюди, куди вони приходять починається пробудження. Втім, їхнє служіння також супроводжувалось скандалами, епізодами надмірного ентузіазму та розділеннями в церквах.

Щодо відомостей про служіння Джеймса Девенпорта та Ендрю Кросвелла у 1742-1743 рр. необхідно бути особливо обережними, адже майже всі з них належать їхнім супротивникам з табору антиревайвелістів та поміркованих євангеліків. Супротивники пробудження використовували Девенпорт як наглядний приклад того безумства та безпорядку, які, на їхню думку, були наслідками пробуджень. Помірковані ревайвелісти відречуться від Девенпорта, щоб зберегти те, що вони вважали дійсно божественною частиною пробудження. Девенпорт міг бути козлом відпущення як для супротивників, так і для поміркованих прибічників пробудження, втім факти все одно свідчать про те, що служіння радикалів викликало велике збудження в суспільстві та провокувало конфлікти в церкві.

Навесні 1742 року в Коннектикуті вступив в дію новий закон проти мандрівних проповідників, який забороняв їм проповідувати в церквах без дозволу місцевих пасторів. Девенпорт став першим, хто потрапив під дію цього закону, коли прибув до Коннектикута у травні. Шериф містечка Хартфорд заарештував Девенпорта та його соратника Бенджаміна Помероя й відправив їх до Генерального Суду. Процес детально висвітлювався в бостонських газетах, таких. Опоненти з містечка Стетфорд свідчили, що мандрівні проповідники «разом з деякими неосвіченими особами ... і певною кількістю осіб, які зрідка відвідують церкву, переважно дітьми та молодю ... привели вказане місце в стан великого збентеження та безпорядку» [6]. У відповідь Девенпорт закликав ігнорувати провінційні закони, говорив дітям не слухатися своїх батьків, а парафіянам залишати своїх ненавернених служителів. Він також проголосив, що має одкровення про близькість кінця

світу і намагався імітувати страждання та агонію Христа, обіцяючи всім присутнім пекельні муки.

Кореспондент свідчить, що після винесення вироку в будівлі суду розпочалися безпорядки. Девенпорту було присуджено вигнання з Коннектикуту. Після цього Померой та Девенпорт почали кликати до Бога, щоб його осудження впало на суддів та шерифа, а їхні прибічники почали «зітхати, стогнати, бити себе в груди, голосно кричати та бути підвладними дивним тілесним вираженням» [6]. Девенпорт скористався моментом і почав голосно промовляти до натовпу, молитися, співати. Безпорядки в місті продовжувались до пізньої ночі. Девенпорта було депортовано на Лонг-Айленд. Не дивлячись на вигнання Девенпорта, радикальний рух продовжив розповсюджуватися в Коннектикуті та Массачусетсі.

Багато людей з числа радикальних прибічників Девенпорта були студентами Єлю. Сповненні радикальної ревності та антагонізму по відношенню до ректора коледжу Томаса Клепа, ці студенти не тільки утворили окремі сектантські громади в Нью Лондоні та Нью Гейвені, але й створили «Тент Пастира» щоби інституціоналізувати радикальне крило євангеліків. «Тент Пастира» копіював модель Зрубного коледжу Теннентів, зосереджуючи увагу на експериментальних релігійних практиках та вільному навчанню. Знову, більшість відомостей про цю установу ми маємо від супротивників радикалів, втім, дослідники зазначають, що навчання тут переважно складалось з молитви та натхненних спонтанних проповідей. Деякі свідчення говорять про те, що серед учнів школи були декілька афроамериканців та жінок.

Ситуація навколо діяльності Девенпорта продовжувала загострюватися, коли влітку 1742 року він прибув до Бостону. Вже певний час спостерігачі відмічали, що Девенпорт міг страждати від якогось фізіологічного або психічного порушення. До таких відомостей також варто ставитись обережно, адже вони дійшли до нас від поміркованих євангеліків, а їхньою метою було виправдати пробудження.

Про візит Девенпорта до Бостону залишилось декілька ворожих свідчень від місцевих пасторів та газет. Картина представляється наступною: натовп людей, переважно місцева біднота, раби, жінки та діти, на чолі із Девенпортом кружляли вулицями Бостона з піснями, криками, сміхом та плачем. Успіх Девенпорта серед соціальних низів тільки підігрівав неприязнь до нього. Така картина доставляла багато дискомфорту респектабельним бостонцям, а тим більше спокійним та набожним євангельським пасторам, які могли асоціюватися з цим безладом.

Девенпорт був одразу ж викликаний на зустріч з місцевою радою пасторів. Служителі вислухали свідчення Девенпорта і, зрештою, заборонили йому проповідувати з бостонських кафедр. Постанову закріпили друкованою декларацією, яку підписали 14 пасторів з Бостону та округи [45].

Ендрю Кросвелл не зміг залишитись в стороні та встав на захист Девенпорта з пером. По-перше, він всіляко підносили чесноти Девенпорта, вважаючи його найбільш смиренною та побожною особою, яку він знав. По-друге, він прибіг до авторитету Вітфілда, Теннента та інших ревайвелістів, які раніше виразили свою підтримку і захоплення служінням Девенпорта. Зрештою, він звинуватив поміркованих пасторів Бостону за опозицію пробудженню. Він не залишав їм вибору: вони або за Божу справу, або проти. Кросвелл та Девенпорт були за, а отже виступаючи проти них пастори виступали проти роботи самого Бога (дуже смілива заява).

Девенпорт проігнорував декларацію та продовжив служити в Бостоні. Вигнання з Коннектикуту та декларація бостонських пасторів зробили його найбільш гарячою темою для дискусій в Бостоні того літа. Все більше служителів відвертались від нього.

Не дивно, що антиревайвелісти скористалися можливістю вкотре вказати на те, що неконтрольований ентузіазм є проблемою для всього євангельського руху. Головним провідником цієї думки був Чарльз Чоунзі. Він вважав ентузіазм та його дивний ефект на тіло, результатом надто збудженої

уяви, що мало незбалансований вплив на фізіологію. Девенпорт, звичайно, був ідеальним об'єктом для його дослідження.

Девенпорт домігся особистої зустрічі з Чоунзі, під час якої висловив сумніви щодо того, чи був той народжений згори. Чоунзі був глибоко ображений такою грубою підозрою та зробив висновок, що Девенпорт вважає його ненаверненим.

Дехто продовжував підтримувати Девенпорт, через що самі ставили своє репутацію під удар. Наприклад, Деніел Роджерс, який до того керував пробудженням в Мені, повернувся до Бостону, щоб стати на захист Девенпорта. Він зустрівся з Томасом Прінсом, намагаючись переконати його в нечесності декларації пасторів проти Девенпорта, втім марно. Скоро Роджерс виявив, що майже всі бостонські пастори заборонили йому проповідувати з їхніх кафедр. Вони з Девенпортом продовжили служіння разом в Іпсвічі на Лонг Айленді та в Бостоні в кінці літа – на початку осені, поки не стався черговий арешт Девенпорта в кінці серпня.

Бостонські пастори вже більши не могли терпіти Девенпорта і той безлад, який викликало його служіння серед жителів Бостону. Формальним приводом для арешту та звинувачення стала публічна молитва Девенпорта за навернення та спасіння поважних релігійних лідерів Бостону: Прінса, С'ювелла та Чоунзі. Суд вислухав декількох свідків, які підтвердили, що Девенпорт неодноразово публічно називав бостонських пасторів хижакими та ненаверненими грішниками. Журі присяжних більшістю голосів оголосило Девенпорта винуватим. Пізніше суд постановив, що Девенпорт є несповна розуму, та звільнив його з-під варті.

Після цих подій Гілберт Теннент, який в той час продовжував керувати пробудженням у Нью-Джерсі, відрікся від Джеймса Девенпорта. Ця подія свідчила про зміну поглядів самого Теннента, який ставав все більш поміркованим. Бувши на початку найгарячішим критиком антиревайвелістів, тепер Теннент вбачав небезпеку з обох сторін. Зрештою, Теннент повністю перейшов на сторону поміркованих у 1744 році, коли отримав престижну

посаду пастора у Філадельфії, і з лідера Нового світла він перетворився на примирителя двох партій серед пресвітеріан.

Помірковані ревайвелісти, так само як і опоненти пробудження намагалися заручитися підтримкою своєї позиції по той бік океану, попутно дискредитуючи Девенпорта, Кросвелла та інших радикалів. Американські євангеліки постійно зверталися до своїх британських друзів, щоб легітимізувати свої погляди на пробудження й показати, що рух розвивається паралельно по обидва боки Атлантики.

Робота Джонатана Дікінсона «Відображення особливої Божої благодаті» стала однією з найбільш важливих праць, яка окреслювала межі «справжнього» пробудження. Дікінсон написав цю роботу у вигляді діалогу між скептичним парафіянином Епінетусом та його поміркованим євангельським пастором Теофілом. Як і Едвардс в «Характерних рисах роботи Духа Божого» Дікінсон звертається до проблеми радикальних ексцесів та ентузіазму як до незначних феноменів, які самі по собі не несуть ніякої шкоди чи користі. Він вважав, що проповідь страху та екстатична радість новонавернених можуть бути автентичними частинами процесу навернення, втім не обов'язковими. Теофілус визнає перед своїм учнем, що пробудження страждають від проявів «тваринних вражень» та «диявольських оман», втім вважає, що шлях поміркованості може вберегти Епінетуса від цих ексцесів та відторгнення роботи Божої. Отримавши гарні відповіді на всі свої питання Епінетус молиться і отримує спасіння. Після цього, з'являється новий персонаж – радикал Лібертінус. Він осуджує всіх поміркованих євангеліків як Теофілус, вважаючи їх ненаверненими хижакими. Лібертінус вірить у миттєве спасіння. Теофілус протестує, вважаючи, що спасіння це процес. Підготовка людини через правильне доктринальне вчення, на його думку, є необхідною умовою для справжнього покаяння та віри. Лібертінус продовжує наполягати, що люди можуть спасатись миттєво і точно це розуміти через внутрішнє свідощтво Духа. Теофілус завершує суперечку, зазначаючи, що враження та емоції можуть бути оманливими, а найкращий

доказ спасіння особи це її святе життя. Дікінсон вхопив головну розбіжність між поміркованими та радикалами – це питання сотеріології, вчення про спасіння. Більшість антиревайвелістів також могли б погодитись з поглядами Дікінсона. Саме тому, протистояння між поміркованими євангеліками та супротивниками пробуджень ніколи не виходило за рамки памфлетів, що допомогло зрештою цим двом партіям знайти спільну мову, коли Велике Пробудження згасне.

У результаті засудження Девенпорта та радикалізму більшістю встановлених служителів Нової Англії розпочались процеси сепаратизму в багатьох церквах. Радикальні євангеліки покидали свої конгрегаціоналістські та баптистські парафії й влаштовували власні зібрання, обираючи своїми пасторами тих, хто розділяв радикалізм Девенпорта. Іноді служителями в таких церквах ставали навіть особи без належної освіти, які втім були духовними авторитетами в колах сепаратистів. Сепаратизм в церквах Нової Англії продовжить наростати в наступні роки, навіть не дивлячись на те, що багато лідерів радикалів стануть зміняти погляди та стануть зразковими поміркованими євангельськими пасторами.

Зимом 1742-1743 року Джеймс Девенпорт залишався в своїх парафії в Іпсвічі та Саусхолді, Лонг-Айленд. Незадовго о цього пасторська комісія з Бостону, включно з Джонатаном Дікінсоном та Ебанезером Пембертоном, прибула на Лонг-Айленд, щоб розслідувати поведінку Девенпорта. Дікінсон звітував про повний хаос в декількох конгрегаціях Сасхолду. Зрештою, комісія надала поради Девенпорту покаятися та заспокоїтись, а інакше його церква скоро отримає нового пастора, а поки кафедра залишається за Девенпортом. У кінці лютого ще один служитель з Бостону Джошуа Хемпстід відвідав проповідь Девенпорта у Сасхолді. Він свідчить, що під час проповіді Девенпорт просто повторював раз за разом одні й ті ж самі фрази, поки він не отримав якесь одкровення стосовно «Тенту Пастиря» та Нью Лондону, яке змусило Девенпорта повернутися до Нью Лондону, де станеться вирішальна подія в його кар'єрі.

Девенпорт прибув до Нью Лондону на початку березня 1743 року. Скоріш за все, він мав намір організувати нову церкву з учнів «Тенту Пастиря». Страждаючи від якоїсь недуги в нозі, Девенпорт не міг самостійно пересуватись, а тому його послідовники носили його на стільці. У суботній день Девенпорт організував публічне спалення книжок на багатті, яке влаштували в порту Нью Лондона. У вогонь кидалися популярні роботи супротивників Девенпорта та класичні праці, які він вважав армініанськими. Серед авторів, чії праці опинились в багатті були Бенджамін Коулмен, Джонатан Дікінсон, Чарльз Чоунзі та колишні радикали. Все це супроводжувалось співами псалмів та промовою Девенпорта, в якій він порівнював дим та полум'я цього багаття, з тим, що чекає на цих авторів у пеклі. Наступного дня він закликав своїх прибічників спалювати їхній розкішний одяг, що мало символізувати зречення гріховних плотських побажань. У купу одягу, яка мала стати вогнищем, відправлялось все «багрянні плащі, бархатні капюшони, гарні мережива та будь-яка річ, що мала два кольори». [7] Втім, багато хто вже був не готовий до таких крайнощів і стримувався. Піковий момент настав, коли Девенпорт сам вкинув у зростаючу купу одягу свої бриджі. Після цього одна молода жінка з натовпу не витримала і кинула ці штани назад в обличчя Девенпорту. Натовп заціпенів і очарування Девенпортом вмить зникло. Він втратив контроль над натовпом і його авторитет було остаточно підірвано. За свідченнями очевидців, вогнище так і не було запалено, на що один зі спостерігачів підмітив, що Девенпорту пощастило, адже «якщо б вогнище було запалено, [Девенпорт] залишився б з голими сідницями». [7]

Після цього інциденту навіть найбільш віддані послідовники Девенпорта залишили його. Багато з них переосмислили свої погляди на релігію та розкаювались, називаючи себе Юдами для пробудження. Всі радикали визнали, що цей інцидент представляв собою «плід омани». Найголовніше, це визнавав сам Девенпорт. Влада Нью Лондону заарештувала лідерів натовпу, включно з Девенпорту, і згодом відпустила, зобов'язавши

виплатити штраф за порушення суботи. «Гент Пастиря» швидко закрився, а його ректор Тімоті Аллен покинув місто. Девенпорт впав у відчай і розкаяння.

Невдовзі в Нью Лондоні зібралась пасторська комісія з найвпливовіших служителів Коннектикуту, головою в якій був Джонатан Едвардс. Він виголосив проповідь, в якій вказав на всі ті помилки, які призвели до безладу в місті. Едвардс також публічно засудив поведінку Девенпорта, проте прийняв його каяття й продовжив підтримувати з ним дружню переписку. Девенпорт дійсно розкався за свій радикалізм, знаходячи виправдання в тому, що його розум був затьмарений через невідому недугу в носі. Він став примірним поміркованим євангеліком, отримавши нове пасторське призначення в Нью-Джерсі. Через декілька років йому вдасться відновити свою репутацію серед поміркованих ревайвелістів. У кінці 1740-х рр.. та в 1750-х рр.. Девенпорт продовжить проповідницькі мандри в Нью-Джерсі та Південних Колоніях.

Отже, публічний розкол серед ревайвелістів Нової Англії та Середніх Колоній повністю оформився в 1743 році. Багато в чому цьому сприяла діяльність радикальних лідерів, таких як Кросвелл та Девенпорт, проте крайнощі їхнього служіння не пояснюють в повні причини цього розділення. На перших етапах Великого Пробудження після сенсаційної подорожі Вітфілда, євангеліки так і не змогли знайти способи вирішити проблеми всередині руху. Ревайвелісти не могли дійти згоди щодо ролі мандрівних проповідників, доктрин запевнення в спасінні та свідоцтва Духа, екстатичних реакцій слухачів на проповідь та необхідних обмежень для пробуджень. Втім не варто й применшувати роль Девенпорта, адже він був ключовим лідером радикального крила пробудження до 1743 р.. Хоча він, як і Гілберт Теннент, перейде на бік поміркованих, радикальний рух залишиться серйозною альтернативою до кінця Першого Великого Пробудження в 1740-х роках. Багато представників цієї течії прийде до усвідомлення, що єдиним вирішенням суперечок з антиревайвелістичним та поміркованими є сепаратизм

– створення окремих нелегальних конгрегацій, часто з ознаками секти. Інцидент з вогнищами в Нью Лондоні дасть можливість раціоналістичним критикам Пробудження далі змальовувати всіх ревайвелістів як шалених фанатиків, тоді як помірковані євангеліки намагатимуться зберегти пам'ять про справжнє пробудження.

Дуже дивні епізоди, подібні до спалення книжок і одягу в Нью Лондоні, супроводжували зібрання радикальних проповідників в різних куточках Нової Англії та Середніх Колоній. У деяких випадках особи, які слухали проповіді євангеліків про Божий гнів та необхідність покаяння й навернення, впадали в депресивні стани й поводити себе як люди з психічними порушеннями. Все більше новин про такі випадки у 1743 році призвели до розгортання публічних дебатів щодо легітимності Пробудження як Божої роботи. Найбільш відомим в цьому зв'язку є інтелектуальне протистояння між Джонатаном Едвардсом та Чарльзом Чоунзі. Втім, позиції радикалів практично не були представлені в друкованому вигляді, після інциденту з Девенпортом.

Звісно, Едвардс та Чоунзі були не єдиними учасниками цих дебатів, метою яких було вірно охарактеризувати пробудження. Тим не менш, саме їхні роботи змогли представити позицію більшості їхніх партій, а інші автори були вимушені так чи інакше лише надавати власні коментарі тому, про що писали Едвардс або Чоунзі.

У березні 1743 р. Джонатан Едвардс пише ґрунтовну працю «Деякі Думки Щодо Поточного Пробудження Релігії в Новій Англії». [14] Його головною метою було довести, що те, що в останній час відбувалося в церквах, загалом було чудовою роботою Бога. Більшу частину свого трактату Едвардс присвячує захисту легітимності пробудження, розвінчуючи аргументи антиревайвелістів, та критикує тактики радикалів, вважаючи їх незаконними й небезпечною оманю сатани.

Едвардс наводить аргументи як проти фанатичної нестриманості радикалів, так і проти духовної мертвості деяких консервативних служителів.

Обидва питання він вважав жахливою проблемою для церкви. Також Едвардс зазначає, що пробудження принесли безпрецедентну користь («добрий плід») для церкви, яка є набагато більшою, аніж шкода, яку принесли радикальні ексцеси.

Останній розділ свого трактату Едвардс присвятив тому, щоб провести межу між побожною ревністю та невиправданим ентузіазмом. В його думках проявляється прихильність до більш ієрархічного та впорядкованого пробудження, яке в своїй суті є консервативним, на відміну до революційності та бунтівного характеру радикалів. Звичайно, Едвардс був жорстким супротивником церковного сепаратизму. Він також засуджує практику, коли звичайні парафіяни проповідують, вважаючи це посяганням на пасторську посаду та образою для Бога. Загалом, Едвардс представив своє бачення того, як вирішити питання навколо пробудження, запропонувавши середній шлях між радикалізмом та антиревайвелізмом.

У вересні 1743 року вийшла відповідь на трактат Едвардса з-під пера Чарльза Чоунзі – «Сезоні роздуми щодо становище релігії в Новій Англії». [9] На 424 сторінках свого трактату Чоунзі зібрав всі релевантні історичні та теологічні аргументи проти ентузіазму та антиномії, які супроводжували пробудження. Він представляє типові для антиревайвелістів претензії стосовно пробудження: засудження братів по вірі, неповага мандрівних проповідників до місцевих пасторів та дивні тілесні вираження під час зібрань. На противагу поміркованим євангелікам, які намагалися довести, що екстази та супутні ним тілесні вираження були рідкістю, Чоунзі наводить докази того, що такі практики були широко розповсюджені під час пробудження. За його оцінкою, ці екстатичні істерії були доказом порочності всього ревайвелізму. Усі помилки та екстравагантності пробудження для Чоунзі зійшлися в одній особі – Джеймсі Девенпорті, чию кар'єру як мандрівного проповідника автор детально аналізує.

Дебати стосовно легітимності пробудження так нічого і не вирішили. Єдине чого досягли помірковані євангеліки та антиревайвелісти – це

окреслення власних позицій стосовно природи пробудження та характеру його впливу на церкву та суспільство. Антиревайвелісти намагалися засудити пробудження загалом, підкресливши роль ентузіазму, тобто суб'єктивних емоційних вражень, як головної ознаки руху. Помірковані ж заперечували, що це є невід'ємною частиною пробуджень.

Результатом стало те, що інтерес до пробудження поступово згас як серед антиревайвелістів, так і серед поміркованих євангеліків. Тим не менш, пробудження продовжувались і надалі й головну роль в них почали відігравати радикали. Останні вбачали лише єдиний вихід з тих непримиренних суперечностей, які розвинулись в церквах, – відділення від офіційних церков в колоніях і створення власних деномінацій.

У 1750-х роках конфлікт між поміркованими та радикальними євангеліками інституціоналізувався в розколі на окремі деномінації. Багато хто з радикалів приєднався до баптистів, проте не всі радикали покинули рідні церкви. Ті, хто таки відділився гуртувалися навколо двох головних ідей: миттєвого спасіння зі свідомством Духа та право неосвічених парафіян проповідувати й навіть бути рукопокладеними на пасторство. Баптисти згодом стануть найвпливовішою деномінацією на Півдні, після власного пробудження в 1760-х роках. Згодом, постійні розколи та поява нових деномінацій стане характерною рисою американського протестантизму, що, зокрема, відобразиться в Першій Поправці до Конституції США.

Через велику кількість полемічної літератури виданої в період 1743-1745 рр., може здатися, що Пробудження залишилось в минулому. Хоча насправді пробудження в окремих регіонах Америки невпинно продовжувались протягом всього 18 століття, так що навіть складно виявити момент, коли Перше Велике Пробудження завершилось.

Томас Кідд вважає, що Пробудження так і не мало конкретного закінчення, адже релігійні руху з подібними ознаками продовжували з'являтися та стихати в різних регіонах Америки аж до початку так званого Другого Великого Пробудження на початку 19 ст.. Саме діячі цього руху

(зокрема, Джозеф Трейсі) перші осмислили пробудження 1740-х років з історичної перспективи й дали йому назву Велике Пробудження, яке згодом стало першим (ситуація подібна до назв двох світових воєн). Дещо іншу думку висловлює Френк Ламберт, в своїй ґрунтовній праці «Винаходячи 'Велике Пробудження'». Дослідник вважає весь цей рух всього на всього медійною сенсацією, яка розпочалась з публікації «Вірної оповіді» Едвардса й закінчилась в кінці 1740-х років, коли газети та пастори-ревайвелісти закінчили писати про пробудження. Ми вважаємо, що обидва дослідники по-своєму праві. Дійсно, релігійні пробудження відбувались і до Джонатана Едвардса та Джорджа Вітфілда та продовжувались після них, коли увага до них вже не була такою сильною як у 1740-1743 рр. Можна сказати, що періодичні пробудження більшого або меншого географічного та медійного масштабу стали характерною особливістю американського євангельського руху. Вже у 20-21 ст. слово «revival» стало означати не тільки масовий релігійний рух, але й просто форму проведення богослужіння, коли багато людей збираються в одному місці для проповіді Євангелія (в цьому можна простежити вплив шотландсько-ірландських сезонних фестивалів). Щодо Першого Великого Пробудження, то сама назва вказує на необхідність масштабу та загальності. На нашу думку, завершенням великого та загального Пробудження 1730-1740-х років можна вважати момент, коли про нього перестали писати.

Протягом 1743-1745 року Перше Велике Пробудження продовжувалось, перш за все як медійний феномен. Томас Прінс продовжував збирати відомості про нинішню Божу роботу й публікувати відомості про Пробудження в своїй «Християнській історії». Втім, 1745 року він перестав видавати журнал. Френк Ламберт вважає проповідь Прінса «Спасіння Боже» у 1746 році символічним кінцем Першого Великого Пробудження для нього особисто. Від проповіді з такою назвою можна було очікувати типову євангельську проповідь про доктрину спасіння, але Прінс не говорив про спасіння від гріхів та пекла, проте про спасіння від ворогів – Франції та

шотландських бунтівників. Френк Ламберт наводить статистику газетних повідомлень про пробудження: у 1745 році вони склали 35% усіх повідомлень, а вже наступного року лише 5%. [25]

У грудні 1744 року Джордж Вітфілд знову прибув до Америки для своєї другої великої проповідницької подорожі. У своїх записках він виражає сподівання побачити таке ж пробудження як у 1739-1741 рр. Втім, Вітфілд скоро визнає, що велике вилиття Духа Святого підійшло до кінця. Його друзі з Бостону спробували пояснити причини цього. Спочатку На їхню думку, головною причиною згасання стали, по-перше, нестриманість дій деяких служителів і слова самого Вітфілда в його «Журналах» про «служителів, які проповідують невідомого Христа», [52] які багато хто прийняли як заклик до розколу. Тому під час другої подорожі Вітфілд ще частіше зустрічався з ворожістю місцевих служителів, які остерігаючись того, що він просуватиме сепаратизм, не допускали його до своїх кафедр.

Зрештою, у 1749 році Гілберт Теннент оголосив, що пробудження скінчилось і церква повернулася в свій звичний стан. Теннент більше не бачив звичних ознак пробудження: ні великих натовпів на зібраннях мандрівних проповідників, ні значної кількості навернених душ. Натомість, він жалівся на те, що єкуменічний дух пробудження поступився місцем ворожнечі між різними церковними партіями.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ ПРОБУДЖЕННЯ НА СИСТЕМУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В АМЕРИЦІ

На початку 18 ст. в американських колоніях Великобританії існувало лише три навчальних заклади, які надавали вищу освіту. Два знаходились на півночі Тринадцяти колоній – у Новій Англії. Найпершим закладом вищої освіти був Гарвардський коледж, розташований у містечку Кембридж недалеко від Бостону. Роком заснування Гарварду вважається 1636 р. Єльський коледж, заснований у 1701 році, довго шукав місце постійної дислокації, поки у 1718 році не був зрештою розташований у Нью-Гейвені. Третій же заклад – королівський коледж Вільяма та Мері, названий на честь англійської монаршої пари часів Славної революції. Заснування коледжу датується 1693 р. Коледж знаходився він на півдні – у Вірджинії. Таким чином, у колоніях, що розташовувались посередині між Новою Англією та Вірджинією спостерігалася недостача в навчальних закладах, в яких можна було б здобути вищу освіту.

Особливо гостро потребу у власному новому коледжі відчували пресвітеріани Америки, які в цьому питанні були залежні від коледжів Нової Англії або закладів у Старому Світі. Коледж у Вірджинії не підходив під богословські стандарти ортодоксальних кальвіністів, адже знаходився під потужним впливом єпископальної церкви. Гарвард та Єль знаходилися надто далеко, навіть для хлопчиків з Нью-Джерсі або Нью-Йорку.

Не останню роль у Першому Великому Пробудженні відігравали заклади вищої освіти. Гарвардський та Єльський коледжі часто слугували майданчиками для протистояння між різними релігійними партіями.

Одним з контроверсійних питань того періоду було вимога до пасторів мати формальну вищу освіту. Радикальні ревайвелісти вважали, що головною умовою для служителя є народження згори. Втім, скоро після закінчення Першого Великому Пробудження всі партії погодились в тому, що Америка

потребує більшої кількості навчальних закладів для підготовки служителів церкви. У багатьох місцях віруючі, що навернулись від проповіді мандрівних ревайвелістів, не мали власного пастора.

Існуючі коледжі не могли вдовольнити й духовні потреби євангеліків. Коледж Вільяма та Мері у Вірджинії знаходився під впливом англіканської церкви, яка багатьма сприймалась як хибна церква. У роки Першого Великого Пробудження Гарвард та Єль утвердились як оплоти раціоналізму та антиревайвелізму. Президентом Єлю в той час був Тімоті Катлер – один з найвідоміших супротивників пробуджень. Представники Гарварду у 1744-1745 рр. вступили у відкрите протистояння ревайвелістам та напавши на Джорджа Вітфілда особиста. Гарвардські професори чітко зайняли антиревайвелістську позицію.

У 1730-1740-х роках багато відомих пасторів відкривали приватні школи для виховання нового покоління служителів. Зрубний коледж Вільяма Теннента старшого слугував натхненням як для поміркованих, так і для радикальних євангеліків.

Поміркванні євангеліки, такі як Джонатан Едвардс, зробили висновок, що помилки та крайнощі Першого Великого Пробудження, окрім іншого, були результатом недостатньої освіченості як пасторів, так і пастви. Пуритани Нової Англії та пресвітерани Середніх Колоній бажали створити таку установу, в якій би щира віра гармонійно поєднувалась з раціональністю. На їхню думку, освіта без віри породжує скептицизм, а віра без освіти – фанатизм.

Коледж Нью-Джерсі став саме такою установою. Його засновниками були помірковані пресвітеріанські та пуританські пастори — Джонатан Дікінсон, Аарон Берр, Джон Пірсон та Ебанезер Пембертон. Перша спроба у 1745 р. отримати хартію (письмовий дозвіл) для відкриття коледжу була невдалою. Губернатор Нью Джерсі відмовив у клопотанні, вбачаючи в цьому загрозу для єпископальної церкви. Зрештою, провінційна рада надала хартію, яка дозволяла створення колледжу у 1746 р.. Керівництво коледжем мала

здійснювати Опікунська рада з 12 осіб. Серед опікунів коледжу були представники різних протестантських деномінацій, тому основоположними принципами коледжу були віротерпимість та взаємоповага між адміністрацією, викладачами та студентами.

Першим президентом коледжу став відомий поміркований ревайвеліст Джонатан Дікінсон у лютому 1747 р. Перші студенти прибули до Елізабет (містечка де спершу розташовувалась приватна школа Дікінсона) у травні 1747 року. Перша церемонія випуску та вручення дипломів було заплановано на кінець травня 1748 року, проте президент Дікінсон помирає в жовтні 1747 року. Студенти були вимушені перебраться в Ньюарк під опіку Аарона Берра і там закінчити навчальний курс.

На першій церемонії вручення дипломів був присутній і губернатор Белхер. За новою хартією губернатор Нью-Джерсі ставав головою Опікунської ради. Спочатку це положення хартії викликало занепокоєння серед священнослужителів. Так, наприклад, відомий проповідник Першого Великого Пробудження Джонатан Едвардс висловлював свої занепокоєння щодо губернатора який може бути людиною нерелігійною або деїстом. Втім, Белхер зарекомендував себе як щирий християнин та друг коледжу, небайдужий справі становлення вищої освіти на Американському континенті. У 1780 році хартія була підтверджена новим законодавством Сполучених Штатів. До цього дня, губернатори штату Нью Джерсі входять до Опікунської Ради Принстонського університету. Утім, коледж, як пізніше й університет, не був державним закладом, ніколи не фінансувався за кошти громадського бюджету та загалом залишався поза контролем штату. Така модель фінансування стала поширеною серед інших християнських закладів вищої освіти.

Вже у 1747 р. Принстон було обрано місцем для розташування коледжу, але поки там не було зведено необхідних будівель студенти навчалися в різних місцях. Аарон Берр став першим офіційним президентом коледжу після отримання другої хартії.

До 1756 р. тривало будівництво головного корпусу коледжу в Принстоні. Аарон Берр робив все необхідне для впровадження цього проекту в життя. Однією з основних задач першого президента було збирання коштів, необхідних для підтримання навчального процесу та будівництва. Через те, що заклад не мав постійного фінансування, президент та опікуни коледжу мали постійно проводити кампанії по збору пожертв для справи розвитку коледжу. Зрештою, необхідна сума була зібрана, тому в 1756 р. було завершено будівництво будівлі коледжу та резиденції президента.

28 вересня 1756 р. у новому навальному корпусі мала відбутися церемонія вручення дипломів, на якій мали б бути присутні губернатор Белхер та президент Берр. За трагічним збігом обставин, Белхер помирає 31 серпня, а президент Берр 24 вересня.

Після президентства Аарона Берра наступив період нетривалих президентських строків, які закінчувалися трагічно. У 1756 р. було обрано другого президента коледжу. Ним став Джонатан Едвардс, який вважається найвпливовішим проповідником та богословом епохи Першого Великого Пробудження. Відбулася певна затримка, поки Едвардс передавав свої церковні справи наступнику у Стокбріджі, Нова Англія. Едвардс приступив до управління коледжем тільки у лютому 1758 р., проте через місяць він помирає від віспи. Наступний президент Семюель Дейвіс пробув на посту президента менш як два роки, не встигнувши зробити хоч щось значуще для коледжу. Зрештою, президентом став відомий шотландський пастор Джон Візерспун, за перезиденства якого Принстон стане одним з найуспішніших коледжів Америки.

Успіх Принстону надихнув представників інших деномінацій засновувати свої власні коледжі. У період до Американської революції англікани, щоб не втратити вплив над Середніми Колоніями, заснували Королівський коледж у Нью-Йорку 1754 р. (пізніше Колумбійський університет) та коледж Філадельфії у 1755 р. (пізніше Пенсільванський університет). Наслідуючи Принстон, керівництво цих коледжів офіційно

заявляло про релігійну терпимість та свободу. Баптисти заснували коледж Роуд-Айленду у 1764 р. (пізніше університет Брауна), в якому також панувала атмосфера віротерпимості. Кальвіністи голандського походження в Нью-Джерсі також створили власний Квінз коледж 1766 р.(пізніше Ратгерський університет), а пуритани Нової Англії заснували ще один Дартмутський коледж у Нью-Гемпширі 1776 р..

Заснування всіх цих навчальних закладів стало результатом поживлення релігійного та інтелектуального життя американських колоністів. Засновники та перші викладачі й керівники цих коледжів були свідками та активними учасниками подій Першого Великого Пробудження. Усі ці заклади (окрім Ратгерського університету) згодом увійшли до Ліги Плюща – найпрестижнішої асоціації американських університетів.

ВИСНОВКИ

Отже, Перше Велике Пробудження стало однією з переламних подій в історії християнства. Криза церковного сепаратизму, яка слідувала за Пробудженням, призвела до постійного зростання кількості протестантських деномінацій по всьому світу. На нашу думку, це також показало неспроможність не тільки церковних, але й державних інституцій врегулювати релігійні суперечності. Єдиним логічним виходом з тієї ситуації було проголошення повної свободи релігії та відхід від принципу державної релігії, що було закріплено в першій поправці до конституції США. Такими ж принципами релігійної свободи керується й сучасна Україна. Як саме це впливає на церкву, державу та суспільство сьогодні – це вже питання для окремого дослідження. Вплив Пробудження на політичну свідомість американців досі залишається предметом наукових дискусій, проте, на нашу думку, є досить значним в ідейному та психологічному аспектах.

Перш за все, вплив Першого Великого Пробудження, звичайно, стосувався релігійного життя. Події пробудження та дебати навколо них показали, що навіть формальна єдність християнства в строкатому американському суспільстві неможлива. Модель загальної державної церкви як в Англії чи Шотландії стала неможливою для застосування в Америці. Постійні розколи та зародження нових деномінацій стало характерною рисою американського протестантизму аж до цього дня. У наш час це впливає не тільки на релігійну мапу США, але і всього світу. Навіть в сучасній Україні, яка багато в чому перейняла принципи релігійної свободи в Америці, кількість протестантських деномінацій є дуже великою.

Цей характерний релігійний плюралізм, який став наслідком церковного сепаратизму під час Першого Великого Пробудження, дійсно, не обмежувався впливом на релігійне життя чи церковні структури. Він

унеможлиблював домінацію якоїсь однієї церкви над іншими. Це підривало авторитет англіканської церкви, що в свою чергу мало величезне символічне значення. Для багатьох американців, які відділилися від своїх церков і розірвали будь-які контакти з Церквою Англії (яку їхні предки пуритани все ж таки сподівались реформувати), король перестав бути головою церкви. Так, релігійна ревність щодо церковної свободи в часи Першого Великого Пробудження переросте в революційний запал задля свободи політичного самоуправління та незалежності в часи Американської революції та Війни за Незалежність США.

Велика кількість нових деномінацій, як не дивно, не призвела до дезінтеграції суспільства. Навпаки, відсутність об'єднуючого релігійного фактору призвело до формування нової національної ідентичності, в основі якої лежали спільні цінності релігійної та громадянської свободи. Члени нових церков та сект, що вийшли з числа радикальних ревайвелістів, вірили, що самі можуть інтерпретувати Божу волю, що знову підривало авторитет єпископів та короля, який відтепер тільки претендував на роль голови Церкви в Америці.

Дебати щодо легітимності Пробудження у 1740-х роках також вплинули на свідомість американців. Зрештою, Пробудження як і його обговорення завершилось, проте колоністи прагнули більше обговорень важливих тем. Так обговорення релігійного життя поступилися місцем політичним суперечкам. Дебати ревайвелістів та антиревайвелістів переросли в памфлетні війни між американськими патріотами та британськими лоялістами. Отже, на нашу думку, теза про те, що Перше Велике Пробудження підготувало американських колоністів до революції та проголошення незалежності від Великобританії є досить правдивою.

Перше Велике Пробудження послугувало каталізатором для подальшого розвитку американської системи вищої освіти. Приватні школи проповідників часів Пробудження зрештою переросли в офіційні коледжі (як Принстон, чи коледж Філадельфії), в яких панувала атмосфера віротерпимості

та жаги до знань. Вбачаючи необхідність в єдності та інтелектуальному розвитку колоній, церковні лідери Першого Великого Пробудження заклали фундаменти одних з найстаріших американських університетів, які згодом стали зразком для наслідування для подальших поколінь освітян не тільки в США, але і по всьому світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. An Act for Regulating Abuses, 1742 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 58-59. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>
2. Bainton Roland. Yale and the ministry: a history of education for the Christian ministry at Yale from the founding in 1701; San Francisco, 1985. URL: <https://archive.org/details/yaleministryhist0000bain>
3. Bellizi Frank. Some recent historiography on the First Great Awakening; 2016. URL: https://www.academia.edu/33560801/Some_Recent_Historiography_on_the_First_Great_Awakening_docx
4. Blair Samuel. A Short and Faithful Narrative // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 71-76. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>
5. Boston Gazette, 1741 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 35-38. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>
6. Boston Gazette, 1742 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 38-39. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>
7. Boston Weekly Past-Boy, 1743 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 51-52. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>
8. Chauncy Charles. A Letter ... to Mr. George Wishard, 1742 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 116-120 URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>

9. Chauncy Charles. Seasonable thoughts on the state of religion in New England; New York, 1972, The Regina Press. p. 424. URL: <https://archive.org/details/seasonablethough0000chau/page/n7/mode/2up?view=theater>

10. Crawford Michael J. 1991. Seasons of Grace: Colonial New England's Revival Tradition in Its British Context. New York, NY: Oxford University Press

11. Davenport James Confessions and Retractions, 1744 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 53-55. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>

12. Dickinson Jonathan. A Display of God's Special Grace, 1742 // Dickinson Jonathan Sermons and tracts, separately published at Boston, Philadelphia; Edinburgh, 1793. P. 379-446. URL: https://archive.org/details/sermonstractssep00dick_0/page/n9/mode/2up?view=theater

13. Edwards Jonathan The Northampton Covenant, 1742 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 166-167. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>

14. Edwards Jonathan. Some Thoughts Concerning the Present Revival of Religion in New-England; Boston, 1743. p. 398. URL: <https://archive.org/details/somethought00edwa/page/n7/mode/2up>

15. Edwards Jonathan. The Distinguishing Marks, 1741//Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 121-126. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>

16. Edwards Jonathan. The Great-Awakening: A Faithful Narrative Collected contemporary comments and letters; New Haven, 1972, Yale University

- Press. URL:
<https://archive.org/details/greatawakeningfa0004edwa/page/n5/mode/2up>
17. Gloege Timothy. The Trouble with Christian History: Thomas Prince's Failed 'Great Awakening'. 2013. URL:
https://www.academia.edu/2629022/The_Trouble_with_Christian_History_Thomas_Prince_s_Failed_Great_Awakening
18. Harvey Brian. Revivalism in America: The Great Awakening; Lynchburg, 2012. URL:
https://www.academia.edu/6316069/Revivalism_in_America_The_Great_Awakening
19. Heimert Alan, Miller Perry. The Great Awakening: Documents Illustrating the Crisis and Its Consequences, 1967. URL:
<https://archive.org/details/greatawakeningdo0000unse>
20. Heimert Alan. Religion and the American Mind, from the Great Awakening to the Revolution; Cambridge, 1996: Harvard University Press
21. Hofstadter Richard, Smith Wilson. American higher education, a documentary history Volume I; Chicago, 1961. URL:
<https://archive.org/details/americanhighered0001hofs/page/n5/mode/2up>
22. Kidd Thomas S. God of liberty: a religious history of the American revolution; New York, 2010, Basic Books. URL:
<https://archive.org/details/godoflibertyreli0000kidd>
23. Kidd Thomas S. The Great Awakening: a brief history with documents; Boston, 2008. URL:
<https://archive.org/details/greatawakeningbr0000kidd>
24. Kidd Thomas S. The Great Awakening: the Roots of Evangelical Christianity in America; New Haven, 2007, Yale University Press. URL:
<https://archive.org/details/greatawakeninggro00kidd>
25. Lambert Frank. Inventing the "Great Awakening"; Princeton, 1999, Princeton University Press. URL:
<https://archive.org/details/inventinggreataw0000lamb>

26. Lambert Frank. Pedlar in divinity: George Whitefield and the transatlantic revivals, 1737-1770; Princeton, 2003, Princeton University Press. URL: https://archive.org/details/pedlarindivinity0000lamb_r0a8
27. Lanyi Gabor The Great Awakening and the American Revolution; 2018. URL: https://www.academia.edu/37977548/The_Great_Awakening_and_the_American_Revolution
28. Maxson, Charles. Hartshorn. The Great Awakening in the Middle Colonies 1920. Reprint, Gloucester, MA: Peter Smith, 1958.
29. Michał Choiński. The Rhetoric of the Revival: The Language of the Great Awakening Preachers; 2016. URL: https://www.academia.edu/78203679/The_Rhetoric_of_the_Revival_The_Language_of_the_Great_Awakening_Preachers
30. Noll, Mark A. The Rise of Evangelicalism: The Age of Edwards, Whitefield, and the Wesleys; 2003. Downers Grove, Ill: InterVarsity Press
31. O'Brien Glen. George Whitefield, John Wesley and the Rhetoric of Liberty. URL: https://www.academia.edu/7812706/George_Whitefield_John_Wesley_and_the_Rhetoric_of_Liberty
32. Orr J. Edwin. The Eager Feet: Evangelical Awakenings, 1790-1830. Chicago, IL: Moody Press, 1975.
33. Pickering Theophilus Letters, 1742 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 56-57. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>
34. Prince Thomas The Christian History; Boston, 1743. URL: https://books.google.com.ua/books?id=qGkFAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
35. Quirion Kory. The First Great Awakening: Revival and the Birth of a Nation; 2015. URL:

https://www.academia.edu/37740251/The_First_Great_Awakening_Revival_and_the_Birth_of_a_Nation

36. Ruthman Darret. The Great Awakening: Event and Exegesis; New York, 1970. URL:

https://archive.org/details/greatawakeningev0000rutm_d4v2/page/n9/mode/2up

37. Scribner Vaughn. Transatlantic Actors: The Intertwining Stages of George Whitefield and Lewis Hallam Sr., 1739–1756; 2016, Journal of Social History. URL:

https://www.academia.edu/36111985/Transatlantic_Actors_The_Intertwining_Stages_of_George_Whitefield_and_Lewis_Hallam_Sr_1739_1756

38. Stoddard Solomon. Defects of Preachers Reproved, 1723 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 11-16 URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>

39. Straton Gary David, Gorman James. The Great Awakening: From Revival to Revolution (Draft). 2016. URL: https://www.academia.edu/13843856/The_Great_Awakening_From_Revival_to_Revolution_Draft

40. Straton Gary David. Revivalism and Christian Education; Lanham, 2015, Rowman and Littlefield. URL: https://www.academia.edu/13842896/Revivalism_and_Christian_Education

41. Sweet William Warren. Revivalism in America: Its Origin, Growth and Decline. 1944. Reprint, Gloucester, MA: Peter Smith, 1965.

42. Tennent Gilbert Solemn Warning, 1735 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 16-19 URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>

43. Tennent Gilbert. The Danger of and Unconverted Ministry, 1740 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 87-93. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>

44. The Arrest of Benjamin Pomeroy, 1744 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 60. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>
45. The Declaration of A Number of the associated Pastors of Boston and Charles-Town, 1742 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 50. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>
46. The New England Weekly Journal, 1739 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 22-23. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>
47. The Spiritual Travels of Nathan Cole, 1741 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 67-70. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>
48. Tracy Joseph. The Great Awakening: a History of the Revival of Religion in the time of Edwards and Whitefield; Boston, 1842. URL: https://archive.org/details/greatawakeninghi00trac_0
49. Uzunköprü Süleyman. The Primary Role Of The First Great Awakening (American Revivalism) In The Shaping Of American Identity. 2020, The Journal of International Social Research. URL: https://www.academia.edu/42900901/THE_PRIMARY_ROLE_OF_THE_FIRST_GREAT_AWAKENING_AMERICAN_REVIVALISM_IN_THE_SHAPING_OF_AMERICAN_IDENTITY
50. Van der Voude Joanne. Most were much affected & many in much distress: The Great Awakening; 2009, A New Literaly History of America. URL: https://www.academia.edu/525072/Most_were_much_affected_and_many_in_much_h_distress_The_Great_Awakening
51. Wheelock Eleazar. Correspondence of a Connecticut Itinerant, 1740-1745 // Bushman Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970. p. 39-44. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>

52. Whitefield George George's Whitefield Journals; Edinburgh, 1986,
Banner of Truth Trust. URL:
<https://archive.org/details/georgewhitefield0000whit/mode/2up>

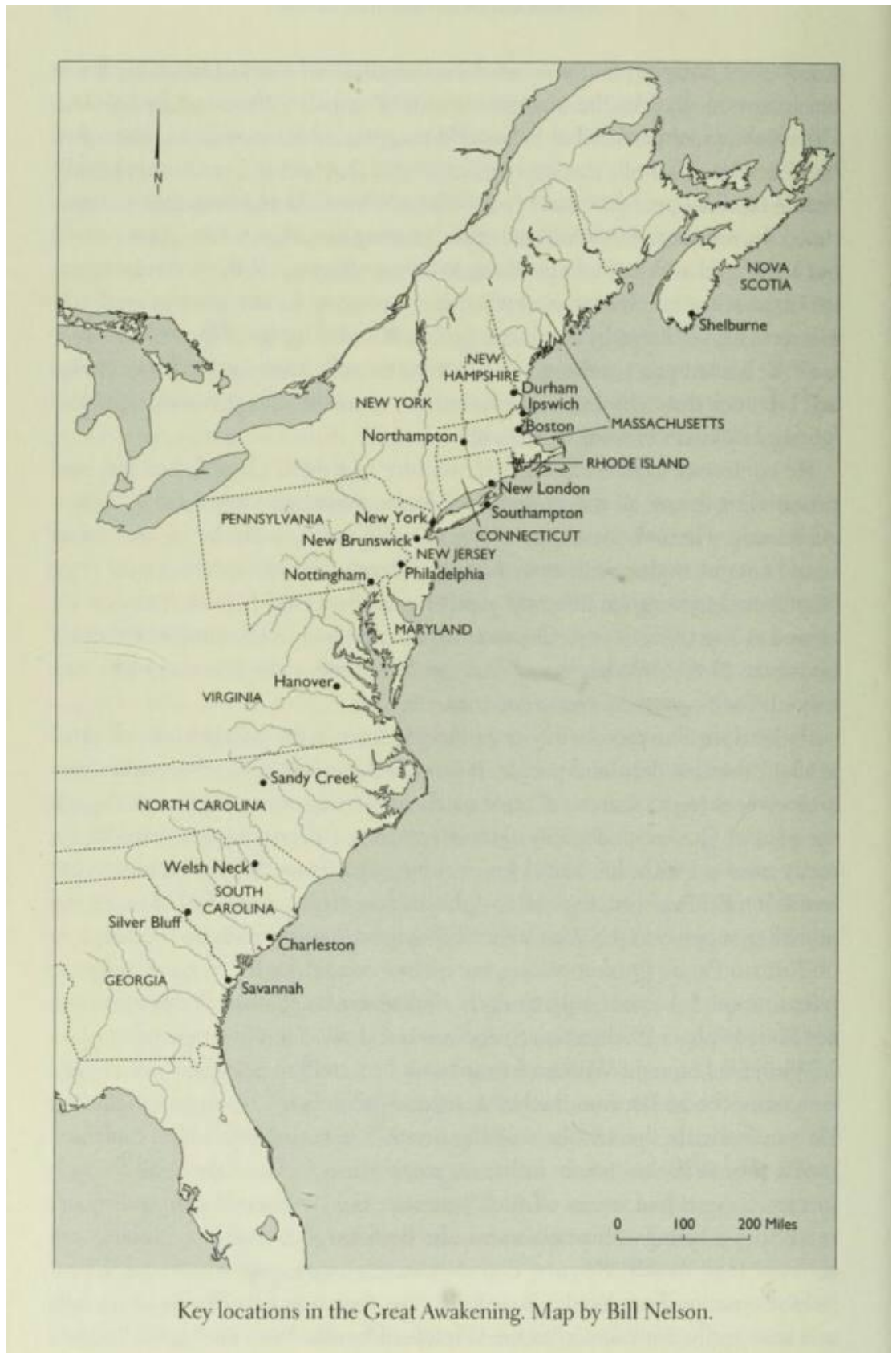
53. Whitefield George Journals, 1740 // Bushman Richard L. The Great
Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745; New York, 1970.
p. 26-33. URL: <https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>

54. Whitefield George. The two first parts of his life, within his Journals;
London, 1756. URL: <https://archive.org/details/twofirst00whit>

55. Willard Samuel. The Peril of the Times Explained, 1700 // Bushman
Richard L. The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion,
1740-1745; New York, 1970. p. 5-11. URL:
<https://archive.org/details/greatawakeningdo0000bush>

ДОДАТКИ

Додаток А. Ключові місця Першого Великого Пробудження

Додаток Б. Єльський коледж. Гравюра 18 століття

8.7.23
A Faithful
NARRATIVE
OF THE
Surprizing Work of GOD
IN THE
CONVERSION
OF

Many HUNDRED SOULS in *Northampton*,
and the Neighbouring Towns and
Villages of *New-Hampshire* in *New-
England*.

In a LETTER to the Rev^d. Dr. BENJAMIN
COLMAN of *Boston*.

Written by the Rev^d. Mr. EDWARDS, Minister of
Northampton, on Nov. 6. 1736.

And Published,
With a Large PREFACE,
By Dr. WATTS and Dr. GUYSE.

L O N D O N ;
Printed for JOHN OSWALD, at the *Rose and Crown*, in
the *Poultry*, near *Stocks-Market*. M.DCC.XXXVII.
Price stich'd 1s. Bound in Calf-Leather, 1s. 6d.

